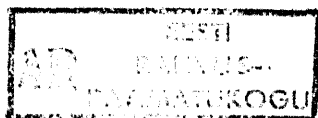

Spetsiaalne fond

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

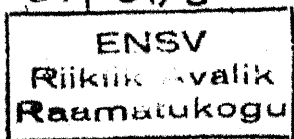
TOIMEKOND: J. AAVIK, M. J. EISEN, V. GRÜNTAL,
A. JÜRGENSTEIN, M. KAMPMANN, A. KITZBERG,
J. KÖPP, J. LUIGA, J. TÕNISSON

TEGEV TOIMETAJA **J. W. WESKI**

KOLMASTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1018—1010

SI 5173

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1918/9

XIII AASTAKÄIK

№ 7

Soome sugu usk.

IV*).

Usu psühholoogilised sugemed.

Usutunne kujuneb kõigil rahvastel pea- ja põhijoontes samalaadiliselt, — olgugi igas rahvas ilmeliselt iseviisi — immanentse, loomuses eneses peituva korraldustungi järele. Niisama areneb mõtlemine igas inimeses samalaadiliselt sisemise loogika seaduste järele, olgugi mõttesaavutused mitmesugused. See sisemine rahva loovsund usus — nii kui hingeelus üleüldse — on sarnastav niisugusel määral, et tõsine teadlane, nagu P. Deussen,¹⁾ tihkab tõendada: „Kui teistel tähtedel inimesesarnane olevus peaks leiduma, siis kahtlemata ei lahkuneks ta oma usukujus ja mõttearenemise vormide põhijoontes maakera inimeste usuvormide põhjuskujudest.“ Usutunde vormi põhjasarnasuses inimesesoo keskel põhjeneb teooriaselt teosoofia õpe ja selle uuem haru antroposoofia.²⁾ „On ainult üks tõde, ja kõik süsteemid, olgud nad religioonilist või filosoofilist tõugu, on mõningad teed ühe ja sellesama sihi poole,“ lausub Deussen India Veda usu küsimuse arendusel.

Nendes sõnades peitub tavaline tõde ja on nähtavasti ka selle vana vadjalaste „targa“ usutunnistus, keda uurija Pervuhin sügavamõttelise võrdluskuju najal kuulis tõendavat: „Jumal on üks, aga inimesed orjavad teda eri viisidel; igal rahval on oma usutunnistus, nagu igal puul on oma lehed.“³⁾

Usutunde rahvusvaheline sarnasus ja tema põhjus ilmub selgemalt usutunde lahastamisel, selle tunde komponentide eristamisel ja arutamisel.

*) Eelmised osad on ilmunud: I ja II — 1916. a. „E. Kirj.“ lhk. 361—375, III — 1918. a. lhk. 20—38.

Inimesel on võimalik oma kehas muudatusi sünnitada hinge, tahtmise teel: muhud, haavad, palavik, halvatused j. n. e., ka surm on hingelistel, „psühogeenilistel“ põhjustel sünnitatavad. Isegi mõista on psühogeeniliselt sündinud haigused ka psühogeeniliselt parandatavad.

On hingel niisugune otsekohene mõju kehajagudesse, siis on õigust oletada seda mõjuvalda ka ligemasse keha ümbrusesse: psühogeenilise (tahtmisevõime) tegevuse piir on palju laiem, kui seda harilikult arvatakse. Sest juba inimese füüsilise keha piirid ulatavad kaugemale kui „näha“. Meie ihu piirdub nahakattega. Meie füüsiko-keemialine isik-keha on palju suurem, laiem, kui kehalised, aga nägemata (soojuse ja raadioaktiivsed) kiired jne., mis kehast tulevad — ühes arvata.

Füüsika teooria oletab igaühte meie keha atoomidest ühenduses igaühe atoomiga väljaspool keha, — mitmeke-sises ja alalises ühenduses⁴⁾. Kui niisugune kestev ühendus olemas, on siis tõesti võimata seda ühendust, mis meil kogu kosmosega on, hingeliselt kuigi teadvusetult — tunda! Oleme meie ühenduses, on kindel ühendus olemas, siis peab võimalik olema mõjutada hingeliselt ümbrust — mis ju, nagu nägime, meie keha jätk on, nagu seda psühogeenilist mõjutust kehas — kitsamas mõttes — tõendatud nägime.

Muidugi ei saa niisugune mõjutus algelemendilise ühenduse teel nii teoneda, nagu me kehaliste kogude, koondatud elementide kaudu, seda mõjutust nägema oleme harjunud.

Algtunne, aimdus loodusejõu algvormilise mõju all seista (peale nähtava ühenduse ja mõjutuse), selle algjõuga alalises vahekorras olla ja isesugustel andmetel oma hinge-koonduse (tahtejõu, palve-ekstaasi jne.) kaudu seda algjõudu mõjutada võida, — see hüpoteetiline algtunne leiabki, nii näib mulle, usutunde algilmetes väljendust.⁵⁾ Väga selgesti rõhutab seda ühendusetunnet „monistiline“, võiks ütelda — Tao õpe, nagu nägime, — aga ka Veda usus.

Algjõud ei ole midagi püsivat, vaid alati liikuv: kõik kehad on koondused algenergiast, ja kõikides keha-des on tagasipöörde-tendents algenergia kujule olemas, nagu füüsika seda Carnot-Clausiusse energiadegratsiooni-teoorias väitab.⁶⁾

Me võiksime, hüpoteesina, tendentsis näha hinge-lise usutunde väljapaistvat omadust: igatsust, tungi Pythagoras-Plato erosest Augustini „rahatuseni“

leiamе usutundes tendentsilist jume. Eraldi on Ta o's see „tagasipöörde“-õpetus silmapaistvalt toonitatud, surma, surnud olekut peaprintsiibina näidates, millesse möödaminev üürike elu tagasi ruttab 7).

Ühtlasi järgneb, et olevused, vähemteadvuslised kui inimene, selle kogulooduslise „tendentsi“ mõju peaksid aimama ja kosmilisele tundele mitte võõrad ei saa olla. — Ongi taoismuses mineraal- ja taimeriigis: kivilis, mäes, jões, puus kosmilise algjõu ilmutust pühaduseobjektina nähtud, kuna Aaria usu algkuju (India usundid) peasjalikult loomariigis: inimene, lehm, ja taimeriigis: õilmed, lootuslill, kosmilise algjõu ilmutust pühadusobjektina näeb.

Rahutus, rahuldamatus on otsimise tõukaja: üksildasena üksildasel saarel üleskasvanud noormees tunneks valmimise-eas määramata rahutust, ilma et ta teaks, et teise sugupoole ühinemisega see rahuldus kaob. Nii tunneks ka suure muusikaandega isik, kes muusikast eemal on kasvanud, arusaamata rahutust — rahuldamatust, ilma isegi teadmata, et see rahuldamatus muusikatunde objekti (heliteose) leidmisega kaoks.

Nii on ka see rahuldamatus, rahutus, mis usuolu objekti otsimisele kihutab ja selle usuobjekti leidmisega rahuldatuks saab. Rahutus — eros sisaldab täienemise potentsiaale: ta on hingelise täiskaalu puuduse näitajaks. Rahutus haiglase meelega ei käi meie küsimuse piirkonda.

* * *

Usuilmed, nagu need inimese hinges avalduvad, on erilist laadi kogemused⁸⁾ — religious experience —, neid ei saa teistest hingeavaldustest tuletada. Inimeses esineb usutung — usuorgaanina, kui sõna „usuorgaan“ selles mõttes tarvitada, nagu teosoofid, või nagu meie „muusikalist orgaani“ oletame muusikaandelises inimeses muusikatunde kandjana. Võiksime seepärast usutungi, endiseid arutusi meeles pidades, kosmiliseks instinktiks nimetada.⁹⁾ Kõik inimesele tähtsad, elulised funktsioonid on instinktidesse koetud,¹⁰⁾ — ja usutung, mõttes, milles siin kõneleme, on eluline tarve.

Usulisus loomusunnina on iga inimese päralt. Mõtte-teadusliste usuperspektiivide „ilo“ võiksid ükski filosoofid ja teadlased maitsta. Aga usk ei ole valitute lõbuasi, vaid on orgaaniline tarve igale hingele. Nagu muudki orgaanid, võib usuorgaangi üksikutes inimestes väga mitmesuguselt arenenud olla ja mõneski atroofilisena esineda.

Iga orgaani töötavus inimeses teeb inimese täielisemaks, „tervemaks“ — tundeliselt õnnelisemaks¹¹⁾. Nii-sama peab ka „usuorgaani“ tegevus inimesele jõudu, suuremat hingelist jõudu andma: Usk mõjutab elu, omandab sellega omaduse, mida usklikud igal ajal peasjaks pidanud: ta saab eluliseks jõuks;¹²⁾ ei jää mitte paljaks teadmiseks, asja õigekspidamiseks ega aeg-ajalt korduvaks tundedõusuks, vaid saab mõjutavaks eluteguriks. Usulise elujõu tekkimise füüsikopsüühilist võimalust oleme eespool riivanud.

Siin seisab kõlbline moment, eetiline olles usupüüetes. Ta ei juhi inimest heale¹³⁾ mitte ümbruse suhtes, vaid juhib „õndsusele“, annab õnnelikkuse sisemisele loomusele. Usk on tarbeks nii „kurjale“ kui „heale“ inimesele: ta teguala on väljaspool head ja kurja: ta on väljaspool seltskonda. Usk on isiklik „eraasi“. Ta o usuala põhijooned toetavad meie väidet.

Usutungi erilisus, spetsifiteet nõuab ja tingib, et ususund mitte teiste hingeliste orgaanide aset ei saa täita, ja ümberpöörduvalt. Sellepärast on rahvad ja ajajärgud, kus usutunne kogu hingetegevuse läbi tungib ja hingetegevuse peamotiiviks saab — nagu seda teokraatia ajajärkudel rahvaste ajaloo näeme — degeneratsiooni tundemärk. Nii Juudamaal, Egiptuses, aga uuemate püüetes: slavofiilide ja võimakate neoslavofiilide õpe Venes¹⁴⁾ ja kalduvused usulisele hegemooniale Soomes (Sunnuntai).

Nii siis: usulisus ei ole identlik kõlblusega, aga ta ei ole ka identlik filosoofiaga, nagu paljud õpetavad,¹⁵⁾ vaid on oma ette eluline ilme, nagu tähendime. Religioon ei ole mõtteteadus. Filosoofia on usule, mis kontrapunkt ja harmooniateooria muusikale: yis liigub nende alal, aga ei sünni nendest.

Filosoofia ühes kirikliku luule, kujundusega on usule seda osalt, — võiks võrreldes ütelda, — mida sõnad, tekst lauluviisi all: nad katsuvad teadvusele seda tunnetehoogu tõlgitseda, mis hinges mõonab määramata aimdusena.

Aga filosoofia, teadev ja loogiline vaimuarendus, kasvatus on tarvilik „religio“le“. Mida oskus ja „kool“ kujuraujale, seda on loogiline-ideeline arenevus usu alal. Nagu muusikatunne — jäädes endisele võrdlusele — ilma muusikateooria arenemiseta Bachi sonaadini, Beethoveni sinfooniani ei saaks, nii on ususund filosoofilise arenduseta — tõusuta kõdunemisele kalduv, milleks näitusi ajaloo vältusel leiame.

Veel enam: usuorgaani — hingeargaani hügieene nõuab hingeelu talituste tundmist, mida usuteadus ühekülgselt toimetab. Looduseuurimine edendab inimese hinge tundmist, kuna hingeanalüüs (endoskeptiline) välise looduse mõistet täiendab. Nii on mõistetav, kuidas looduseuurimine, s. t. teadus üleüldse — meie hingeliste tarvete ja tarviduste määramiseks otse nõudub, usutunde teadvaks saamiseks, selle arendamiseks tingimata tarvineb. Selgub ka, miks usule ja usklikele ligipääsmine nii mõtte- kui loodusteaduse sügava arenduse teel võimaldatud ja tihti — arenenud inimkonnas — ainuke tee on.¹⁵⁾ Kahandavad (eitavad) hingelised tegurid: hirm, surmakartus, hingelised hädad ja valud, haigused ei sünnita mitte usutunnet ega ahvatele teda; küll aga annavad nad usukujule, kui nad ohtrasti mõjumas, teatava ilme.¹⁶⁾ Ma ühinen Dussaud'ga, kui ta usuilmetes „elulist printsiipi“, elu edendavat — täiendavat tegurit näeb.¹⁷⁾

Surma kartus annab usundite riitustele tähtsa mulje, seda enam, et surm ja elu pärast surma usulise momendina tähtsal kohal seisab. Aga nagu Tao õppest nägime, ei tarvitse surm mitte hirmulise nähtusena olla, „vaid surm on elu printsiip“ — mispärast surm ega sündmused pärast surma usundites Tao alal mitte hirmuäratavad ei ole.¹⁸⁾

Muidu aga on negatiivsed, kahandavad momendid elus: haigused, hirm, surmahirm jne. — enam eba-usu tegurid, — usutunne haiguse, kõduilmete avatlejad.¹⁹⁾ Pahad elutingimised, kehaline kidevus, sellega üheskäiv vaimline, hingeline degeneratsioon: hingeline ülijoobuvus, viirastusline meeleolu, ägedad kalduvused põhjuseta hirmu ja rõõmu vahel, eba- ja üleloomulised lootused, hingelise ülihellusega kooskäiv egotsentrism, — need hingelised võtavad usutunnet vapustada — teda moonutada ja ebakujutada. On kogu rahvahulkasid nii füüsiliselt kui usutundeliselt kõdunenud.²⁰⁾

* * *

Võrdleva usuteaduse abil vaatleme usutunde iseloomu, tema mõjuala ja teguviisi.

Kosmilise instinktiina püüab ususund, nagu eel selgitatud, otsekohesesse ühendusesse kogu olevusega nii olevikus kui minevikus ja tulevikus.

Ta püüab minevikuga otsekohesesse ühendusesse astuda — esivanematega (nende vaimuga) läbi käies.²¹⁾

Ta püüab tulevikuga otsekohest ühendust seda mõjutada: ettekuulutused (prophetia), elu pärast surma.

Usutung püüab olevikus hinge enese kaudu kogu olevust ümber võtta; ta püüab hinge enese olemise sügavusse, intuitsivselt ära mõista hinge olemise saladusi ja sel teel kogu olemise saladusi. Ühineme Deusseniga, kui ta tõendab: „Filosoofia (usk) katsub looduse sisemisse sisemusse tungides põhjustele seda päriset, kõige sügavamamat ja viimsemat olemust sellest, mis meile kogu looduses nähtavana esineb: maailma „ise't“ (das Selbst), ätman, — nagu Vedanta, asja iseeneses, „das Ding an sich,“ nagu Kant ütleb, või Plato mõlemaid mõisteid ühendava ütluse järele: seda, mis iseeneses ise „αὐτό καὶ αὐτό“ on.“ ...²³)

Usutunde „tegelikkudest“ tunnustest on siis temale omane paisumisetung, kogu elavat ümbrust oma mõjualale saada püüdes sümpaatlikkude tunnete abil: armastus, inimsus, kaastunne kõige olevusega.

Ühistunne kogu loodusega, kaastunne kogu elava ja eluta olevusega (mineraal-, taime-, loomariigiga), nagu ta enamarenenud usukujudes, näit. Tao's, India Brahma usus, selgelt esineb, on ühes inimsuse-tundega usu loomusunni pealaks, mis meie ususunni-definitsioonist iseenesest ka järgneb.

Sellepärast on õigele usuilmele iseloomulikud kaugelulatavad perspektiivid, nii edasi ajas kui tagasi ajas kui ka hinge olemise sügavustesse.

Ka usuline (kiriklik) kujundus, püha maali- ja helikujundus toeb lihtsatele, selgetele, „kaugetele“ joontele: kõikide aegade kujunduse algmotiividele. Kiriklikus muusikas (katoliku uskudes eraldi) on helikujunduse primitiivsus kaugelt, muusika arenemise algastmelt püsinud. „Jumalaema lapsega“ on usumotiivina kujustatud üle 2000 aasta e. Kr. (Egiptuses näituseks). Vanu traditsioone harivad kristlikud kirikud armastavad pühikute kujutustes loobuda meelega kõigist ajalistest näoilmetest, ja rüütusline kirikumuusika seisab nii motiivide kui koosheli ja rütmuse poolest inimesesoo helitunde algastmetel.

Need kauged perspektiivid, ühes aimdusega vägavama, vääramata seaduse (Tao) õiguse all seista, avatlevad hinge-ekstaasina pühalikkuse meelt, püha tunduvust, iga õige usuolu olemisele ja püsivusele tarvilist momenti.

Usutunne nõjatab sellepärast nähtuste omaduste peale, mis alalised, kauge kestvusega, vähe muutlikud. Isaisade kombad on pühad.²³⁾ Viimses nähtuses põhjeneb usu alalhoidev tendents, millele tihti poliitikaline tagurlus seltsib. Aga peame meeles, et usule mitte vana — vanuse pärast tähtis ei ole, vaid kauge perspektiiv, mida vana, muistne loob, mida kauakestnud ja kauapüsinud nähtus inimeses sünnitab.

Sisemisest sunnist aetuna peab olema ususund — revolutsioonine, olles loomu poolest vastutöötav kõigele välisele kombetarbele, elu- ja ümbrusega sobivale kasulikkusele. Usulised uussünnid on ka revolutsioonilt rahvaste elus mõjunud, nii taoismuse Laotse käsitusel, nii christianismuse algul j. n. e. Nii mõjusid Inglismaal renässansi- — reformatsiooniaastad enne ja pärast Cromwelli, mille mõjutusel Inglismaa teistest maadest ennemini rahva-võimulise valitsuse omandas. Ameerikaski oli Inglismaalt pärit kveekerlus (Penn) tähtsaks teguriks Ameerika erilise vabaduse meelsuse ja omase riigikorralduse loomisel.²⁴⁾

* * *

Rahvaste loomuomased, iseloomukohased usuilmed on väga kauge ulatavusega, tõhukas-võimsad püsivuses, kuigi peidetuna aegade jooksul rahva hinges, aga rahva omapärasuse loovvõime tõusangutel suure läbilöömisvõimega.

Jaapanis, näituseks, on Muinas-Mongooli usuideed Hiina fantastika mõjul kõdunemas olnud. Aga endine Tao meelsus, objektiivselt loodusilutsev, on kogurahvas nii sügavasti juurdunud, et ta siiski Jaapanis kõigis usukujudes läbi paistub rahva põhitundealana, kõigile usukujudele seal erivarjunduse annab. Loodusilutsemine, puude, õite, loodusenähtuste austamine, kummardamine on kõigis Jaapani rahvakihtides nii üleüldine ja nii loodusõiglane, et ta igas riituses: Shinto, Buddha, Konfutse, christianismuse usus Jaapanis peaomadusena läbi helgib, olles endise Tao sügava ja jäädava mõjuilmena.

Jaapani kirjanduse tundja Enderling lausub: „Võitlesid buddhistilised ideed muistsete rahvusvaadetega, India helge kujutelm — Jaapani oma selge lihtsa terve loodusvaatega“ ja võitjaks on jäänud viimaks „loodusilo“ korealastes, jaapanlastes, „kes õitsva kirsipuu ees lausa ilutsemishõiskega käsi plaksutavad, nagu lapsed“, kes lillede õitsejad suurteks rahvapidadudeks teinud. Ka meie aegu

paistab võõrale rändajale Jaapanis silma kõigist kultustest peailmena — loodusilutsemine. Jaapani algupärase kujunduse kohta ütleb Sadakitschi Hartman: „Siin on Shintao õpetus läbikumav ja võõraste ebauskude müütoste ja nõiduslikkuse koore läbi kajas jaapanlastes see (Ta o) hingejõud, mis kõigele andis valitud peensuse ja lihtsuse, mis aitas jaapanlastel ka siis iseennast leida, kui võõramaised tõuked ähvardasid hävitada kodumaa jumalaid ja esiisade pärandusi.“

Ei olegi kuskilt mujalt ammutada rammu ega julgust suurtel ajalookeerdudel, katastroofilisel rahvastemõllul, kus kõik oleviku aated pööramisi kipuvad, — kui kaugeist perspektiividest — Suurest Taost, millel ajaloo rattad veerevad looduseaduslike paratamatusega, mille järele rahvaste elu kujuneb, kõigi inimeste seaduste, eksi-, ahnusepüüete ja vabadusetunde kiuste. Eks olnud nimelt Mongooli hõimude muiste pea alalistel rändamistel, vabatahtlikkudel ja sunnilistel, eks olnud seal tarvis hoida kinni millestki, mis jäädav, püsiv, keerdudel katsutud ja heaks leitud, pöörangutel, kus elu muutlik ja kaduv, ennast talutada lasta juhtaimetest, mis vapustusele kalduvale hingele tema püüetes kompassina teatud peateed kätte, näitab.

Meie saame aru, miks inie muinasesivanemad, miks just paljud ügatused²⁵⁾ rahvakeerdudel Mongooli hõimud oma esivanemate pühasid kombeid austasid, neist aegade vältusel heaksleitud juhtmõtteid leides, miks nad Suurest Taost elu ja hinge pea- ja põhi-juhtkavast kinni hoidsid — katsumiseaegadel. Ei ole meilgi suure rahvastemässi maailmasõja seisukorral paremat juhtnööri.

Eks selgu eelmisest, miks suure sõja ajal tähele on pandud pea kõigil mail usutunde kerkimist ühes suure skepsisega kõige tarkuse kohta. Ja eks järgne rahvushingeteaduslikelt põhjendatud negatiivne külg: rasquete aegade tõttu valdab usutunne kogu rahva hingeelu. Maltsweti liikumises olen ma seda varjukülge arendanud, ja usutunde „imperialistlist“ kalduvust rahva hinge rõhumise-aegadel valgustanud.

Usuline ärkamine on sellepärast huvi ajaloo vastu äratanud, nagu hariduselugu näitab, nii Venes, Soomes kui Saksas.²⁶⁾

Traditsioone hariv ja armastav usutunne on põhjuseks nähtusele, et (muistsetes) usuilmetes mälestused endistest kodumaadest alles on jäänud.

Laplaste ja eestlaste mägede ja kivide muinasusuline pühitus leiab vaevalt põhjendust nüüdses Lapis

ja Eestis, küll aga muinasmuistses Uural-Altai mägestiku piirkonnas. Mägestikkudesse või metsa- ja mäerikastesse maakondadesse asuma jäänud Mongooli võsudel on see metsa- ja mäekultus tähtsal kohal veel nüüdki (Põhja-Tiibetis, Koreas, Jaapanis).²⁷⁾

Laplaste usus leiduvad usukombed (Lappalaisten uskonto lk. 66 j. e.) lasevad ennast ära seletada mälestusmärkidena endise asupaiga Uural-Altai usukommetest, usukujudest, seda enam, et praeguses Lapis need usuvahendid, usuobjektid puuduvad, või õige kidunenult esinevad. Nii: uue aasta pühitsemine, kevadepüha, päikese pühitsemine, puude, lehtpuude pühitsemine, metsakultus leiavad kergemini seletust, kui neid Idast, endisest Lapi usukujude kodust, pärituks peame, kus nende usuainete kultus suurelt ja tähtsalt on arenenud.²⁸⁾ Niisama leiame ka muidu Lapi usuilmetes palju sarnadust Kauge-Ida Mongooli hõimude usutabadega. Uural-Altai, eraldi Muinas-Soome Ugri hõimude peapühad olid kevade ja sügise ja uus aasta — pööripäevade aegu. Kevadel pühitseti kaske, sügisel ja talvel hõbe-kuuske. Soojematel vöödel asuvad hõimud „jumalustivad“ (Jaapanis näit.) kevadel puuõilmeid (kirsi) ja sügisel — krüsanteemi (Lapis sügisel ka pihlakamarju). Uus aasta oli üleüldine hingedepäev, kus aasta vältusel koolnutele peeti mälestuspüha: suurem püha; üksikutele surnutele mälestus-päevi ei pühitsetud. Sellega näidati, et maa, kes koolnuid oma rüppe võttis, pühitsemiseväärt, aga mitte üksik hing — koolnu — Tao õpe järele.²⁹⁾ Meile on nüüd raskem aru saada muinaseestlaste mäe- ja jõepühitsemine, kuna rahvaste äikese- ja päikesekummardus kergem on mõista. Muistsel ajal, kus meie esivanemate asupaigad Uural-Altai ligemas piirkonnas olid, olid mägi ja jõgi hoopis teistsuguse võimu ja tähendusega ümbritsevate rahvaste kohta.

Kogu kultuurkonna Uural-Altai nimetus mägede järele avaldab mäe tähtsuse seal piiris. Altai mägestik, metalli- ja mineraalirikas, on Mongooli hõimude ajaloo; ülitähtis. Altai mäerühm: Taeva mäed, Kvenluni mäed, — nende külje all, nende varjus on Ida kultuuri peaallikad³⁰⁾, on Mongooli hõimude arenemise keskkohad. Seppade — kangelaste tähendus on kõigi Mongooli võsude muinaslugudes sellepärast silmapaistval kohal,³¹⁾ niisama nagu Soome-Eesti muinasluules. Ei ole vahest küll ühel ajajärgul nii mägi, kui mets pühaduse objektiks saanud: enne näib mägi Altai kõrgustikus kultuse osaliseks saanud olevat, siis jõgi põhja pool Siberi madalikkudes. Uurali piir-

konnas, kus suured Soome sugu hõimud kaua ka meie ajalgi asumas, on nii mägi kui jõgi suureväertuslised, vaadates nii ainelise tähtsuse, dünaamilise jõu kui ka kujurilise „ilo“ seisukohalt.

Mäe ja seppade kultus Soome-Eesti muinasluules ja muinasusus on arusaadavad kergesti, kui selle alget Altai ja Kvenluni mägede raua-, üleüldse metallirikku- sest oletada. Mitte vähem ei olnud endistel asutustel jõed Soome-Ugri hõimudel elutingimiseks. Kui praegusel ajal vaadelda Uurali naabrid voguule, kelle muinasusuga Eesti muinasusul enam sugulust kui arvata võiks, siis selgub, missugune kõigevaldja nendele on Obi jõgi oma haru Irtõš'iga. Nende peasutused on metsades, piki jõgede jooksu. Jõgedest oleneb nende toit. Kalasaak on nendele, mida põlluvili kündjale. Jõgi toidab ja hävitab: kevadised ujutused, hävitades kogu metsad ja laaned, sunnivad asundusi teisale rändama, sunnivad neid ühes nende seltsiliste metspõdra ja karuga uut asupaika otsima. Jõgi ja mets on rändajate toitjad ja kaitsjad. Olgugi Uural-Altai piirkonna hõimud põllutööle võimaldatud, ei lasknud suured rahvuskäärinised sadatuhandete aastate jooksul rahvaid paigale jääda, mis põllutööd nõuab; nad pidid jätmagi viljahirimise, kus sellele asutud, vägevate rahvasvoolude tõukel.

Aineliselt oli jõel ja mäel suur tähendus. Aga mägi, mets ja jõgi mõjusid looduseilmena rahvaste hingesse sügavalt: jõgede vägi ja iludus, kevade mere uhtes metsad, koondav oma ümber kõik häälitsejad ja kiskjad. Mägi, mets ja jõgi oli seal valitseja ja sundija, võimuvaldjad looduseesitajad loodusejõu ja looduseilu, Tao avaldajad, nii materiaalsed kui dünaamilised Tao ilmed ja ilmutused — kõige kõrgemal astmel.

Eeldus Muinas-Eestile ilmavaatelist ühtlust, kandvat ideed — Tao näol on põhjendatud inimese, inimesesoo loomuses. Ühtlus on lihtsam, sellepärast on ta hingeökoonoomiliselt nõutav. Skepsis, nagu ka senni oletatud meie muinasajale — pluralistiline vaateviis on ebaökonomiline, on võimalik intellektuaalse rikkuse ajal; aga on vähe toetav, on hingerõhuv siis, kui hing kindlust nõuab ettenägemata voolude pöörangutel aineliste ja aateliste kavatsuste teostusel.

Maa otsijad, alati võitlejad Soome-Ugri hõimud rahvarändamiste aegu muinasajal, ei võinud enesele skeptilist pluralismust, hingelist luksust lubada, nagu meie mütoloogid senni väitnud; nad oleksid, oma energiat prii-

sates, kindluseta olnud, võimetuks jäänud. Majandusliselt hoopis mahajäänutena oleksid nad vaevalt Balti „kallil“ rannal asuma saanud, veel vähem oleksid nad hingeliselt koondumatumatena saanud pidada majanduslist ja hingelist võistlust keskaja Euroopa hingelaadiga Balti rannamail. Soome hõimud, kõdunevalt seisvad meie ajal Vene lagendikus, võivad elada hingeliselt ebaökonoomiliselt, absoluutumi, lihtsuse poole püüdmata; ettevõtlikul, tagajärjega võistlejatel asujatel rannarahvastel Eesti hõimkondadel Balti rannamail oli see võimata.⁵²⁾

Olgugi vabadusemõiste põhjal rahva inimese eluvormi võimalusi palju, on ometi rahva tõeline saatus, nagu igal inimeselgi — tagasivaatel — üks, ühtlane. Tee, mis läbi käidud, näib kindlana kindlas sihis käiduna. See tähendab: ka need ideed, mis üksiku (inimese, rahva) elukäiku kannavad, peavad ühtlaselt, kindlalt järjestatud olema, kui nad suudavad juhtida rahva elukäiku teadvalt. Muidu satub rahvas, isik ümbruse tõugataavaks, moonutatavaks passiivselt.

Rahva hingeline arenemine, tõusmine teoneb niisama tundmuste hakkavuse kui loogilise arendamise kaudu. Soome-Ugri hõimude rändamiseaegadel võis vaevalt, vaevaliselt argneda isamaa mõtte, mõiste ühistunde tegurina, seda enam — antropoloogilise emanatsioonina — tõu usutunne, mis, kõigil pool nendega üheskäiv, võitluste tõttu koomale liitus, nende usulist ühistunnet virgutades. Seda enam, et Soome-Ugri usuobjektid puhas-loodusilmed: mets, mägi jõgi — neile, kõigil pool leidudes, vägevaks äratuseks olid, olgugi isamaa piirid alati muutumas. Loodusnähtuste kummardamine niisugustena, ilma antropomorfilise, selgel arusaamisel põhjeneva mõistekujude tagaseinata, viis Soome-Ugri hõimud iseenesest „automaatlikult“ sügavasti müstitsismusesse, nõudes intuiitivset, instinktilist aimamist — „nägemist“ mõisteliselt valminud hingekujutuste asemel, missugune hingelaad omane Aaria tõugu rahvastele.

* * *

Usukujude riitustest selgub, et usuorgaan kosmilise instinktina tarvitab usuvõime teostamiseks maagiati: ekstaasi palves, nõidumises j. n. e.

Usuorgaani tegevuse, ekstaasi, võimaldamiseks ja tõstmiseks on usundite kultuses olemas: 1) enesetaltsutamine (askees, stoa, üksildus) ja 2) altruistlik enesesalgamine, „vabanemine“: ohver kõrge otstarbe — jumaluse heaks.

Enesetaltsutamise ja enesesalgamine (ohver), õigesti teostatud, järjeldavad hingelise uuestisündimise: kirgede võimude sulumist elu praktilistest, kasulistest lühikestest ajalistest sihtidest loobumist ja andumist kaugetele, igavestele sihtidele, Taole, usukaugete perspektiivide alal, ekstaasi abil. Nende usueluliste tegurite saavutamiseks, kergitamiseks on kogudus, usklike ühendus tarvilik: ta on tarvilik usutunde hoidmiseks (kaitsmiseks), korrektureiks, aga niisama usutunde tõstmiseks — ekstaasiks.³³)

Hulkade hingeelule on omane ühendatute meeelolu tõsta, kuhjata, suurendada suggestiivselt, edasi kandes elavamad tunde nendes, kellel ta veel nõrk. See maksab kõikide tunnete kohta (selles seisab poliitika-erakondade väärtus). Usundilised eluavaldused on sellepärast ikka koguduste, usklike ühenduste toimetatavad. Ühtlasi on kogudus, kirik usulise hingeelu kontrolliks. Usuline affekt kaldub, nagu teisedki affektid, ühekülgsele, kogu isiku hingeelu ühe teatava affekti alale painutades, tihti äärmusesse viies, haiglaseks muutes. Suurtes kogudustes töötab hingeline „isekaitse“: vähemad usulised ühendused, sektid, kipuvad sagedasti patoloogilise meeelolu alale, ühekülgsele arenedes. Liig suured, laialised usuühendused riigi piiris omandavad jälle liig kaine „tervemõistluslike“ välisametlikkuse kuju, usutunde toonuse, edasikandvuse nõrkemise tõttu. Sellepärast on kõik usuliikumised kõige elavamad uue usuvormi algul, mispärast usuline hinge-hügieene alalist usuvärskendust nõuab — õige usutunde nõuab enesele alalist revolutsiooni, ja revolutsioneerib seltskonda.

Usutunde suurendamist on tarvis, sest et alles suurendatuna, koondatuna on usutunde viljakas, tegeliku usu-elu, usundi tunnusmärgiks.

Harilik tundedtoonus, heljuvus, ei ulata elu viljastamiseks, eluprintsiibi (Dussaud) maksmapanemiseks. Produktiivsekssaamiseks nõuab tunne teatavat tõusu üle normi — ekstaasi. See maksab nii usutunde kui muude tunnete: armastuse, isamaa-armastuse, ideearmastuse, kaastunde j. n. e. kohta. Alles tundeline joobuvus (kuigi ajutine) sünnitab produktiivsust, aitab elulist printsiibi käänukohtadel. Loodus ise annab bioloogiliste ekstaaside heaks joovastusaineid, neid kehas teatavatel ajajärkudel sünnitades (nooruse-ekstaas armastuse- ja vaimustusealal, looduses kevade j. n. e.). Kogude usutunde suurendamiseks, ekstaasi avatlemiseks on usukultustes erilised meetodid, tabad, kultused mõjumas, õige sarnased lahkuvates usundites.

Hingelistest kogude usuekstaasi avatlejatest nimetan: laulu, vaimustavat kõnet, muusikat, kellade helinat (trummi-põrinat); kehalistest, füüsilistest nimetan: kehalised rütmilised liigutused, põlvili palvetamised, ringikeerlemised, tantsud; keemilistest: viin, muud uimastavad, joovastavad ained, lõhnad, lõhnavad suitsud, viirukid. Mõnede sektide juures on kunstlikud, mehaanilised ekstaasiärritajad iseäranis tähtsalt kultiveeritud, mille tagajärjeks patoloogiline joovastus, haiglane usuilme on.³³⁾

Üksilduse-, erakukultus usuelus on väljapaistval kohal olnud, eraldi on Tao usukuju palveldajad ju õige vanasti, muinasaegadel munga-, erakuelu harinud.³⁴⁾

Erakuna üksilduses vabaneb inimene praktilise elu sundusest, esineb inimene loodusenähtusena, vaba looduse osana. Tao nõuab eraldi, et inimene mitte ei eralduks kõigest muust loodusest ja ennast ikka teiste olevustega looduse ligiduses hoiaks. Üksildusetunne on kosmilise instinkti aje: alati vaevav erksalt vaatlejat hinge, ajab üksildustunne tuge, ühendust otsima kosmilise instinkti abil ühistundest kogu olevusega, ajutab egoismusest (milles inimene eraneb uhkuse — ihnuse tõukel) humaansusele.

* * *

Usutunne on määramata sisemise tundena: väljendamiseks on tal objektilist vormi tarvis, nagu kõigile tunnetele. Nagu muusikatunne realiseerimiseks helilisi kuje vormib, nii nõuab usutung — realiseerimisel teadvale ilmele — objektiveeritud kehastusi (luules, kujunduses), ideelisi kuje — müütost, mille alla ka jumalusemõiste kuulub.³⁵⁾

Eraldi ei ole kogude, hulkade usutunde-avaldus mõeldav objektilise müütoseta ja riituseta: ta on tarviline vahend ja nõue hulkade (koguduse — kiriku) psühholoogias.

Usundiline mütoloogia kehastab kujuliselt, personifitseerib jõudu. Jõud on mõeldav meile ikka elava olevuse jõuna. Ka meie aja füüsika („puhas jõud“) ei ole vaba antropomorfismusest, veel vähem oli ta vaba sellest ajaloo-astmetel, kus mõistete arendus väike.

Algjõu personifikatsioon, mille põhjus niiviisi jõumõistes eneses peitub, on usutunde väljendamise, kujundamise protsessis tähtsat osa etendanud.

Kosmiline tunne, nõjades algjõule, ei saa personifikatsiooni leida harilikkudes jõukujudes, vaid otsib iseäralisi vorme, kas looma- või inimesesarnases kujus või looduseilmete: maakera, taevatähtede, mäe, päikese;

kuu jne. kujus. Kunni meie ajani peavad tähtsad mõtlejad „maad“ maakera (niisama siis ka tähti, päikest) oma laadi elavaks olevuseks, nii Goethe, Fechner, James.³⁶⁾

Selle juures selgub, et usupsüholoogias mitte ükski jõu suurus, vaid jõu kvaliteet maksab. Jõu kõrgemat, täielisemat, ideaalsemat kuju näeb Euroopa usutunne vitaalses jõus, mille täielisem esitaja andelise inimese isiksus on.

Ja tõeasjaks jääb ka meile, et ühtegi suuremat, täielisemat jõuvormi Tao esitust ei leidu kui see, mis andelises elavas hinges peitub. Ta on igatahes reaalselt tuntud, on olemas nähtavana. Ta on ainuke võim, millest teame, et ta looduse harilikku käiku, „looduse seadusi“ võib mõjutada, et temas loomine, uute võimete ja looduse-nähtuste ja -seaduste moodustamine edasi kestab ja et ta kõige kõrgemat looduseilmet sisaldab: humaanset isiksuse-avaldust, uuestisündi, lunastamise loovvõimet.

Sellelt seisukohalt on siis õigustatud inimese pühaduse objektina, usuobjekti esitajana.

Usutung on teatavasti ikka selle poole sihtinud, ühelt poolt absoluutseid jumaluseaateid antropomorfiiseerides, teiselt poolt inimesi jumalustades, neid pühadeks, jumalateks kuulutades.

Looduseteadus, muidu usu vastane, on absoluutumimõistet elustanud ja sellega monoteismust toetanud.³⁷⁾ Aga usutunne ei ole nähtavasti ei absoluutumimõistele ega sellest järgnevale puhtale monoteismusele kaastundlik, nagu usu elu praktika ajaloo näitab: nii vanad kui ka uue aja usukujud kalduvad mitmusele jumala mõistes. Teatavasti lõpetas christianismuses Nikea kontsiil kõik „puhtad monoteistilised püüded“ ametlikult, andes sellega järele rahva hingeelu nõuetele. Iisraeli usu elus on „ainujumala“ mõiste Iisraeli ajaloo võrdlemisi hiline saavutus.³⁸⁾

Usuilmed, teostatud elavas usu elus inimeste seltskonnas, kannavad religio — usundi (uskonto) kuju. Ususund on üleinimline, püsiv; usund sellevastu kannab isiksuse — rahvuslist jume, on muutuv ühes rahvuse kuju muutumisega. Usund on usutunde alal umbes seda, mida rahvus inimsuse piiris on. Kus mitmed, antropoloogiliselt lahus seisvad rahvad üht ja sedasama usundit tunnistavad, seal on enamasti vägivald rahvuseilmeid rusudes neid sarnastanud. Vabade rahvaste usu-sarnadus on ühtlasi nende rahvaste bioloogilise sarnaduse näitajaks. Eesti-Soome usumuute kõrval, õigemini muutuse

eel, käis nende rahvaste antropoloogiline, vereline muutus, sarnastamine, segamine Lääne-Euroopa verega.³⁹⁾

Peame tunnistama, et „usu“ sõna ja mõiste härilikult hoopis laiemalt tarvitatakse, ja tihtigi ainete kohta, millel usuga kitsamas mõttes — ühendust ei ole. Niisama on õige, et usumõiste ühte ümmargusse definitsiooni ei mahu. Võib ainult rõhutada peajooni selles hingelises nähtuses, seda enam, et loogilised kavad vaevaliselt elulistele tundmusilmetele sobivad, nagu see ka muusikatunde kohta maksab, et endisele võrdlusnäitusele jääda.

Kui usutunne ennast laseks loogiliselt „ära seletada“, s. t. kui usutunne ainult tuttavaid komponente sisaldaks, siis ei oleks ta spetsiifiline — erine tundeorgan. Erisus nõuab uut, äraseletamata omadust, tavaliste nähtustega võrdlemata: seletus seisab aga peajasjalikult võrdlustes, identifikatsioonis juba olevate nähtustega.

Kas oleme praegusel ajal ja kultuuril õigel teel oma usulistest püüetes? See küsimus oleks vastuseks ühtlasi prof. Krohni väitele: „Kõik, mis „Kalevalas“ (rahvaluules) usuliselt ilusat, on ristiusu laen.“

Peab kuulama, kuidas meie kultuuri kõrgeid ilma-vaateid ja monistilisi printsiipe William James arvustab.³⁷⁾ Lahke irooniaga paneb ta „absoluudid“ — filosoofiliseks monismuseks nimetab ta neid — Spinozast Kanti idealismuseni ühte kotti ja raputab neid nii, et nendest vähe järgi jääb. Absoluutsest „jumalusest“ ei taha ta midagi teada. Kõige parem ja rahuldavam usu-probleemi lahendamine näib temale „Jumala“ oletamine isikuna, kes inimese sarnasena — osa universumist, aga mitte absoluutsest universumist. Ja ometi on W. James oma „radikaalse empirismusega“ uuema hingeteaduse looja, on pragmatismuse isa, nii et temale ei asjatundmatust ega liialist, fantastilist idealismust ette ei saa heita.

Kas ei olnud siis sel „primitiivsel“ inimesel meie esivanematest õigus, kui ta kohmetu imestusega kõige ümbruse ja looduseseaduste vastu tunnistades, et ta millestki selgelt aru ei saa — hiie iluduses, loodusevõimu avaldustes ja hingeilmetes ühte ja sedasama alusjõudu märkas, ja ühenduses tundes ennast kogu kosmosega ühes selle mineviku ja tulevikuga — oma esivanemate austamisega mineviku ja sellesama aukartusega järeletulijates — oma tuleviku elu arvas mõjutada võivat.

Hinge saladusline piirkond, välislooduse piir ja nende vaheastmed on väiksel osal täisteadvusest helendatud. Kui vähe on võimalik nähtusi mõista, aru saada!

Teadvus, mõistus — need on väetid, värisevad virmalised, valgustades taevast ja maad ühevähe, et selgelt näha. Ja mida enam näed, seda enam jääb veel näha, seda suurem on kohmetus.

Reaalelu, unenägu, aimdused — neil ei ole piirindat vahet, nad on kõik üheallikalised teadvuse varjundid, kalduvad, muutlikud ja konventsionaalsed. Meie aeg Euroopa kultuuriga elab enam reaalelus; on aga rahvaid — vanasti ja nüüdki — kes sealpool reaalsust tõsist elu otsisid (India). Radikaal-usklikud hindavad transtsendentaal-elu kõrgemalt, tähtsamalt kui reaal-elu. Reaalsus on tingimisi reaalsus.

Reaalelu, reaalseste kujude kindlus, nähtav lihtsus on harjumise saavutus; tõeliselt on reaalsus palju laiem, mitmetahulisem! Koguteadvus ei ole elu tarvis kujunenud, väljaspoolgi reaalelu on elu lai ja sügav.

Nägemustes, unenäos, haigusmeeles, viirastustes näed loodust koost lahutatuna, lahastatuna, laiema teadvuse nähtusena.

On vilgeid, kus me tunda saame kogureaalsuse kohutavat chaost, algilmelist kujutaust, kus harilikud kindlused väärtuse kaotavad ja nähtused mõistatusena paistavad. Müsteeriumi näed siis ja reaalelu näib möödamineva aggregaat-oluna — „maja-illusioonina“. Siis haarab hing kinni kosmilisest instinktist, lastes loodi kujunemata sügavustesse ja piiramatusesse, otsides teed — ta o'd endale ja endast välisilmse nähtuseni. Greeklased õpetasid seks: „Tunne iseennast ja sa mõistad ära kogu maailma ja jumalaid.“

Nähtuste tõeolemise kohta oleme teadmatuses, nagu muinasaegki, kuid meie küsime vähem, leppides hüpoteesidega, mis tõeväärtuse poolest väga endiste müütoste sarnased. Fantaasia töötab vähemarenenud rahvaste hinges nähtavasti enam, kui meie aja arenenud kogudes⁴¹), millega tuleb seletada, et meie lepime sõnadekujudega, kus vanasti müütoselised kujud nähtuste selgitamiseks loodi. Aga eks ole, ligemalt vaadates, iga meie sõnakuju müütoseline ja meie kõne lausa apokrüüfiline; see küsimus tärkab iseenesest, lugedes meie aja teadusfilosoofilisi „termini technici“, India Rigveda ja Muinas-Egiptuse mõistukõnelisi, mõistukujulisi salmisid ja Eesti vana rahvaluulet, läbipõimitud mõistukõne-kujudega.

Meie aja usu- ja mõtteteaduslised süsteemid on nagu kuivad sirged vardad, mille najal hinge-väänkasv valgusekiirte tõeallikale üles kipub, aga iial valguseallikale ei saa

sest allikal ei ole valgus enam valgus! Nende korraldatud ja oma siseehituses harmooniliste süsteemide tõeväärtus ei ole vahest suurem kui kandle kolmikakkordi oma: ta rahustab meeli füüsilise sügavusel põhjenenud ja ekvivalentliku hinge sügavusse ulatava kokkukõlaga, andes hingele rahustust oisimise teel, aga ei rahulda põhjaigatsust, olles sihi, tõe müstereium — illusioon, aga mitte tõe ise.

Lisa. 1)

Järel- ja ääretähendused.

1) Paul Deussen, Allgemeine Geschichte der Philosophie mit besonderer Berücksichtigung der Religionen (1894), sissejuhatus lhk. VII ja lhk. 7.

2) „Рѣчь“ 6. II. 1917. „Современный окултизм“, Д. Фило-софовъ. Программа русск. антропософическаго общества: „братское объединение людей на почвѣ признанія общихъ духовныхъ основъ жизни, совмѣстная работа надъ изслѣдованіемъ духовной природы чловѣка и изучение общаго ядра въ мировоззрѣніяхъ и вѣрованіяхъ различныхъ народовъ“.

Annie Besant — ja Rud. Steiner, enne ühes, nüüd on R. Steiner lahkunud teosoofidest ja asutanud „lääneusu“ alalise antroposoofilise õpetuse“.

Vaata ka „Русск. Мысль“ 1916, книга XI — „Теософія и антропософія“:

„Ja kui meie leiame, et need pühad kirjad sisaldavad õpetust jumalast, inimesest, maailmast, mis kõik sarnased üksteisega, olgugi erinevad välimises kujus, — siis on selle mõõdapääsmata järjelduseks kõikide nende õpetuste ühine allikas. Ühisele allikale anname greeka-keelse nime teosofia (India keeles Brahma-Vidya).“

3) Uno Holmberg, „Permalainen uskonto“, lk. 208.

4) Henri Bergson, „Evolution créatrice“, pg. 208: „Ei ole ühtegi materiaalselt punkti, mis mitte ei mõjutaks igäihte teist materiaalselt punkti. Ja kui enesele selgitada, et asi tõeliselt seal on, kus ta mõjub, siis jõutakse otsusele (nagu juba Faraday), et kõik atoomid üksteisega ühenduses on ja et igäüks nendest kogu maailma täidab.“

Bergson, pg. 193: „A priori, ja lahus hüpoteesidest mateeria, olluse üle, on selge, et teatava keha materiaalsus mitte lõppenud ei ole punktiga, milles teda puutume. Vaid ennemini on ta kõigil pool seal, kus tema mõju ennast tunda annab. Nii mõjub, et mõnda nimetada, keha külgetõmbejõud päikesesse, planeetidesse, võib olla, kogu univer-

1) Siin ei ole mitte tahetud küsimusse puutuvat kirjandust süsteemiliselt anda. Seda leidub mõnes erialale pühendatud teoses, mida huvitatu kergesti kätte saab.

sumisse. Mida kaugemale sammub füüsika, seda täielisemalt kustutab ta kehakeste ja partiklite individualiteeti, millesse teadusline fantaasia neid jaotas, ja kehad ja korpusklid kalduvad sulamisele universaalsesse vastastikmõjusse.“

Pikemalt käsitleb Bergson kogu ainelise universumi vastastikmõjutust oma töös „Mémoire et matière“.

5) M. Delbus, „Le problème moral“:

„Usund tuntud algpuhtuses on lahutamata side, ühendav igas hinges kõik spontaansed tungid, ühendav kõik hinged oma vahel, ühendav kõik hinged universumiga (kosmosega).“

6) Henri Poincaré, Wissenschaft u. Hypothese, 1906 Leipzig, Verlag Teubner.

7) Leon de Rosny, Le Taoisme, Cap. VI: La Philosophie de Laotse.

8) W. James, Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit (The Varieties of religious experience, London 1903). Ins Deutsche übersetzt von Georg Wabbermin, Leipzig 1907. Eeskõnes toob Wabbermin lühikese ülevaate usupsüholoogia arenemisest enne James'i, riiwab seal ka Schleiermachersi ja Ritschli vaateid.

James'i ebakrõitilise seisukoha haiguseliste ilmete asjus usundi- elus tõrjume tegasi; niisaina ei saa ühineda tema väidetega religiooni- listest „valgustustest“, pöõrdest.

W. James'i usuliste pöõrangute „illuminatsioonil“, valgustamise teooria heidame kõrvale. Nagu andelisi muusikainimesi, nii on ka andelisi usuinimesi olemas, kellele intuitsiooni tõusangud-langemised omased. Äkilisi pöõranguid usuelus, mis „välisilmelena“ usulisi äkiliselt valgustavad (Offenbarung, Erleuchtung), kellegi üle tulevad, ei saa õigeks pidada. Igal alal on äkiline ja suur intuitsioon võimalik, kui teatavas sihis tungivalt püütud. Arusaamatud pöõrded usualal tulevad väärloomuliste, haigusliste, eitavate nähtuste hulka arvata ning nende väärtust tuleb õige skeptiliselt hinnata. Tolstoi illuminatsioonipöõrangut tuleb ettevaatusega võtta, seda enam Tolstoi sheemal kavatsetud Rom. Rollandi Helveetsia puhmastikus „tehtud“ valgustust — väiklast ja irooniat-äratavat!

Usutunde erilisust eitab Ameerika teadlane James H. Leuba, „La Psychologie des phénomènes religieux“. „Rev. philos.“ 1914 nr. 7. avaldatud referaat tõendab, et James'i teooria „fiasko“ on teinud. J. H. Leuba vaadetega ei või meie ühineda.

J. H. Leuba väitab: Usund on talitus, määratud elu täiendamiseks ja alalhoidmiseks. Usu loomu kaudu eraneb religioon teistest püüetest.

„Ei ole ühtegi tungi ega iha, mis mitte ei vilks ka religioonilisele tegevusele“ ja selles tegevuses eneses ei leia ühtegi hingeliigutust, mis mitte ei leiduks ka väljaspool (religioonilist tegevust).“

J. H. Leuba peab suureks eksituseks otsida ühtlast ja lihtsat seletust usulistele ideedele. „Jumalad olenevad mitmesugustest üleilmlikest olevustest ideedest. Need olevused on algu poolest eranevad.

J. H. Leuba nõuab usu- ja filosoofiamõistete lahutamist.

J. H. Leuba seletab: „La religion est essentiellement définie comme une mode d'action et de satisfaction des besoins humains de toute nature et différenciée des autres modes d'action, en particulier de la magie par la croyance à des êtres conscients suprahumains, à des personnes divines que nous efforçons de nous rendre favorables sans avoir sur elles un pouvoir contraignant.“

„(La religion) comme une fonction destinée à pourvoir à la conservation et au perfectionnement de la vie.“ C'est cependant par la nature de croyances, que ce besoin utilise, que la religion se différencie.

9) Henri Bergson, *Evolution créatrice*, pg. 173—192:

„Olluslike instinkti ei saa intellektuaalsete mõistete abil avaldada ja järjekult ka mitte lahendada, analüüsida.“ „Instinktiline tundmine, milles üks tõug teist teatavates punktides mõistab, puudub elu enese üksuses, olev — vana filosoofi sõna tarvitades — tervik „eneses ja enesest sümboolne“ (kaasaimav).

Bergsoni instinkti võiks kosmilise instinkti mõiste aluseks võtta, kui Bergsoni instinkt-intuitsiooni temast mõista. „Elu sisemusse viiks intuitsioon, s. t. huvitava, enesest teadav olev instinkt, võimused oma olluse üle kaaluma ja seda laiendama piiramatuseni.“

10) Henri Bergson op. cit., peat. „L'intelligence et l'instinct“.

R. Hubert, Auguste Comte:

Comte'i järele on religioon-usund: intellektuaalne elu, ühendatud, koordineeritud, seatud ühe printsiibi autoriteedi alla, ja väljendav kokkukõla (harmooniat), ning et intellektuaalset elu väljaspool neid tingimisi ei ole, siis tungib kõik intellektuaalne elu selle (usundilise elu) poole: usund-religioon on inimsuse hing.

Renan, „Avenir de la science“:

„Qu'est-ce en effet que Dieu pour l'humanité, si ce n'est le résumé transcendant des ses besoins suprasensibles, la catégorie de l'idéal, c'est-à-dire la forme sous laquelle nous concevons l'idéal...“ „Dieu, providence, âme autant de bons vieux mots, un peu lourds, mais expressifs et respectables, que la science expliquera, mais ne remplacera jamais avec avantage.“

Dieu se révèle... „dans la pure contemplation du beau et la recherche passionnée du vrai“.

Jumal avaldab ennast, Renani järele, „ilu puhtas vaatlemises ja kirglikus tõe otsimises“.

Ed. v. Hartman, *Grundriss der Religionsphilosophie*, 1909, lk. 12. „Religionspsychologie“: „Die höchste und tiefste Gestalt des religiösen Gefühls ist die mystische... Das mystische religiöse Gefühl ist der ewige Jungbrunnen der Religion, der schöpferische selbstgewisse

Quell, aus dem sie entspringt... Die Analyse seines Inhalts vollzieht sich in dem Entwicklungsgang des religiösen Bewusstseins der Menschheit, der als etwas zweites zu ihm (dem Gefühl) hinzukommen muss.“

Hartman tunneb „religiöse Funktion“, selle subjektiga (inimene) ja objektiga (jumal).

Ed. v. Hartman, op. cit., lk. III (Vorwort):

„Den Entwicklungsgang des religiösen Bewusstseins betrachte ich... als einen providentiell geleiteten, d. h. ich sehe in allen Fortschritten der Religion innere Offenbarung... Religiöse Offenbarung¹ ist Inspiration in der Seele des religiösen Genius, ähnlich wie künstlerische oder theoretische Offenbarung Inspiration in der Seele des Künstlers oder Forschers...“

Hartman tunnistab kolme religioonidenemise-astet: „Das Judentum ist die Religion des Gott-Vaters, das Christentum die des Gott-Sohnes, die nächste Stufe wird die des Gott-Geistes sein.“ „Diese Zukunftsreligion muss eine autosoterische, konkretmonistische Immanenzreligion des absoluten Geistes sein.“

11) Leuba defineeris VI psüholoogiakongressil usundi mõistet: „Un des moyens, découverts par l'homme pour vivre mieux et plus abondamment“ — „üks viis, inimese leitud, kuidas elada paremini ja täielisemalt“.

12) Ad. Harnack, Dogmengeschichte, Tübingen 1905.

13) Friedrich Paulsen, „Das religiöse Problem“, Kultur der Gegenwart I, VI, lk. 414: „Das ist der eigentliche Sinn des religiösen Gottesglaubens, die Gewissheit, dass das Gute Ziel und Zweck der Wirklichkeit ist... Die Natur — nicht göttlich, keine Physikotheologie möglich.“

Paulseni usundimõiste olgu siin paljude hulgast esitatud, kus usundi eetilise — kõlblise väärtus esikohale asetatakse.

14) Vene kultuuri arenemine on nii läbi põimitud traditsioonidega usupsüholoogias, et Vene hingelaad Suure sõja ajal rahvusulistest traditsioonides algles, mis peajumena ka tema sotsiaalsetes püütes esines. Buddha — Persia ilmline meelega on Vene hingeloamu põhjuskuma kõigis tema eluilmetes läbi tunda. Olen sellest pikemalt kõnelenud oma kõnes 1914: „Sophrosüne — kaldad“.

Ник. Бердяевъ, „Типы религиозной мысли въ Россіи“, „Русская Мысль“ 1916, VI: „Русская религиозная мысль вращается вокругъ христіанства и для нея существенно и характерно лишь то, что связано съ христіанскими темами и вопрошаніями.“

Vene kirjanduses on palju mõttevaeva kulutatud usulistele küsimustele. Aga, nagu Berdjajev õieti tähendab, on küsimuseala ainult christianismus; kuna seal enam usumütoloogia alla käivad väited päevakorral on, puudutab see õige vähe meie üleüldis-usupsüholoogilisi selgitusepüüdeid.

15) Deussen I, III, lk. 115: „Es gibt nur eine ewige Wahrheit, u. alle Systeme, mögen sie religiöser oder philosophischer Art sein, sind mannigfache Wege zu diesem einem Ziele.“

„Auch besteht nur im Abendlande jener Gegensatz u. so oft hervortretende Konflikt zwischen religiöser u. philosophischer Erkenntnis. Er ist ein Symptom der Ungesundheit unseres geistigen Lebens, und wir hoffen auf eine Zeit, wo der Gegensatz verschwinden u. alle echten religiösen u. philosophischen Errungenschaften des Menschengenies zur organischen Einheit... zusammenwachsen werden.“

16) Hermann Ebbinghaus, „Psychologie“, Cap. VI: die Religion, Kultur der Gegenwart, I, Abt. VI „Systematische Philosophie“: „Hilfe gegen dies Zwiefache, das undurchdringliche Dunkel der Zukunft u. die unüberwindliche Macht feindlicher Gewalten, schafft sich die Seele in der Religion.“

„Irgendwo sind Furcht u. Not immer da u. immer bringen sie daher auch die Religion hervor.“

Ebbinghaus'i väites esineb meile tüüpusline eksakt-teadlaste vaade. Nende hulka kuulub ka W. Wundt, kes oma suures töös lausub:

„Zwei Anlässe sind es aber, von denen (dieser) Glaube ausgeht, u. die den aus ihnen entspringenden Vorstellungen u. Affekten ihre Form u. Färbung geben: der Tod u. die Krankheit.“ (Wundt, Elemente der Völkerpsychologie, lk. 81, Cap. „Urformen des Zauber- u. Dämonenglaubens“.

Brooks Adams „Das Gesetz der Zivilisation u. des Verfalls, 1907, lk. XX, VIII: „Lihtsate instinktide hulgas on eraldi kaks, mis tähtsat osa etendavad: hirm ja ihnus. Hirm on, mis mõjub kujutlusesse, mis loob usku nägematust ilmast ja lõpuarenemises — vaimuliku — preestri sünnitab.“

Aga siiski ei saa Wundt hoopis vaba olla James'i vaadetest, sest teisel ütleb ta (Wundt, „Elemente der Völkerpsychologie“, lk. 502):

„Das einzig Bleibende in diesem Wandel ist schliesslich der religiöse Trieb überhaupt: das Gefühl der Zugehörigkeit der sinnlichen zu einer idealen übersinnlichen Welt, das innerhalb der Weltreligion in der geschichtlichen Entwicklung der Religion selbst eine äussere Stütze zu gewinnen sucht.“

Wundt'i järele tuleb „die nationale Religion aus nationalem Heldenkultus“ — „rahvusline usund rahvuslisesest kängelasekultusest“.

17) René Dussand, Introduction à l'histoire des religions, Paris, Leroux 1914, referaat „Rev. d'hist. des religions“:

„La religion est le rapport entre l'homme et les pouvoirs sur-humains, auxquels il croit et dont il se sent dependant.“

„Usund on vahekord inimese ja üleilmikkude jõududega, millesse inimene usub ja millest ta tunneb ennast rippuvat.“ Usund on „un ensemble organisé de croyances et des rites, qui se propose d'accroître et de perpétuer le principe de vie de l'individu du groupe et de la

nature“ — „on riituste ja usuvaadete kogu, mille sihiks kasvatada ja põlistada nii indiviiduumi, kui rühmkonna ja looduse eluprintsiipi.“

„Toutes les fois qu'on est renseigné sur le rite opératoire, on se trouve en presence d'une utilisation du principe de vie.“

„... immolations tendent à obtenir une union totale ou temporaire du principe de vie du sacrifiant avec le principe de vie de l'être auquel s'adresse le sacrifice...“

18) Ei ole sugugi ime siis, et meie esivanemad surma ei kartnud, ja ei ole tarvis selles üksi „tuimust“ näha, nagu Helmi Reiman osalt tahab väita. Eesti Kultura IV, Helmi Reiman: „Eestlaste matusekombed,“ lk. 161.

19) Murisier: „La Pathologie des religions“. Õige põhjalikult, aga ühekülselt käsitleb usundilise haiguse küsimust prof. Binet-Sanglé, „La Folie de Jesu“. Paris 1910, I ja II köide.

20) Prohvet Maltsweti loo arendusel olen seda külge eraldi valgustanud. Vaata „E. Kirjandus“ 1910.

21) Shuré, „Les grands Initiés“, Pythagore:

„Divinatsioon seisab koos taidelisusest ja teadusest. Taideliskus püüab läbi tungida kaugelt: mineviku ning tuleviku ettenägemise ja prohvetliku ekstaasi kaudu; teadus katsub ette ära määrata tulevikku üleüldise arenemise seaduste järele.“

(Taideliskus on siin „искусство“ mõistes tarvitatud, nagu sõna „l'art“ eelolevas väites seda nõuab (художество — oleks kujundus). Võrdle „Setu laulud“ I, lk. 125, Imeline koda:

„Sinna kutsut tundijas,
Tundijas nii taidijas.“)

„Tunne iseennast ja tunned, mõistad ära kogu maailma ja jumalaid.“

Shuré, „Les grands Initiés“, livre IV, Pythagore, lk. 265:

„L'Evolution est la loi de la Vie,
Le Nombre est la loi de l'Univers,
L'Unité est la loi de Dieu.“

Lk. 290: „Dionysos contenait les mystères de la vie, les existences passées et futures, les rapports de l'âme et du corps, du ciel et de la terre. Apollon personnifiait la même vérité appliquée à la vie terrestre et à l'ordre social. Inspirateur de la poésie, de la médecine et des lois, il était la science par la divination, la beauté par l'art, la paix de peuples par la justice, et l'harmonie de l'âme et du corps par la purification. En un mot pour l'initié, Dionysos ne signifiait rien moins que l'esprit divin en évolution dans l'univers et Apollon sa manifestation à l'homme terrestre.“

22) D'eussen: „Gesch. der Philosophie“, I 1, sissejuhatuses: „Filosoofia kogu-ülesannet võib tähendada püüdeks, iseene sisemuse uurimisest: vahendid saada — kõigi nähtuste sisemuse loomu põhjustamiseks.“ „Die ganze Aufgabe der Philosophie lässt sich auch kennzeichnen als die Bemühung, aus der Erforschung unseres eignen Inneren

die Mittel zu gewinnen, um das innere Wesen aller anderen Erscheinungen der Natur zu ergründen.“

Deussen ei eralda usku filosoofia. Op. cit. I, lk. VIII „... die religiösen Lehren ... sind selbst Philosophie.“

Shuré: op. cit. Introduction (pg. XI): „Les sages de l'orient et de la Grèce... savaient sans doute qu'on ne peut embrasser la Vérité et l'équilibrer sans une connaissance sommaire du monde physique, mais ils savaient aussi qu'elle réside avant tout en nous mêmes, dans les principes intellectuels et dans la vie spirituelle de l'âme. Pour eux, l'âme était la seule, la divine réalité et la clef de l'univers.“

„Toutes les grandes religions ont une histoire extérieure et une histoire intérieure.“ („La tradition esoterique ou la doctrine des mystères.“)

Zeitschrift für Philos. u. philosoph. Kritik, Bd. 160, H. I, 1916: „Das religiöse Wahrheitsproblem im Lichte der deutschen Mystik“, von Hermann Leser:

„Das erste vom Mittelalter noch nicht in seinem ganzen Ernst u. in seiner tragischen Unumgänglichkeit erkannte Problem an dem menschlichen Ringen um eine Wahrheit ist dieses: ob das Verhalten des Menschen zu den letzten Gründen der Welt und des Lebens, auf die der Mensch nicht verzichten kann, wenn er ernstlich Wahrheit will, ja ob auch sein Verhältnis zu dem letzten göttlichen Kerne der Dinge nicht zugleich ein Verhältnis des Menschen zu sich selbst, zu seiner eigenen Tiefe sein könnte.“

„Aus dem Mikrokosmos wird weiter ein Mikrotheos. Dies ist ein zentrales Motiv der deutschen Mystik.“

Bergson, „Evolution créatrice“, lk. 217: „C'est l'être même, dans ses profondeurs, que nous atteignons par le développement combiné et progressif de la science et de la philosophie.“ — „See on olemus ise oma sügavustes, mida meie kätte saame teaduse ja filosoofia ühendatud ja progressiivse arenduse kaudu.“

23) R. Kallas, Gedächtnislehre, pg. 283, Bch. IV — „Die memorative Würdigung epischer Zahlen“:

„Arv 7 on „Kalevipojas“ ligi 3 kord tihedamalt leida kui „Kalevalas“... Sellevastu näivad „Kalevalas“ arvud 3, 7 ja 9 eralised seisukohal... Kalevipoja kallim — mõök — on 7 luku taga, Kalevala kõige kallim — Sampo — on 9 luku taga varjul.“ „Mulle näib, et eestlased elu arenemist 7 arvuga ja soomlased 9 arvuga — elugenesist sümboolitada tahtsid.“

Need R. Kallas'e väited näitavad oma poolt Kalevipoja „meie-aegsust“ valdavalt christianismuse mõju temas ja tõestavat teisiti selginud asjaolu, et „Kalevala“ tõsistele muinastraditsioonidele on rajatud, kuna temas mongolismuse, Mongooli püha 9 arvu mõju elavalt tundub, „Kalevipoeg“ sellevastu on modernim ilmavaate-pegeldus, milles christianismuse mõju domineerivamalt esineb.

Arvu 9 tähtsust Eesti muinasus võrdle iseäranis „Mythische und Magische Lieder der Ehsten von Fr. Kreutzwald und H. Neus“, 1854, lk. 59: „Alte Feste.“

24) Herman Weingarten (venekeelne tõlge), „Народная реформация в Англии 17 вѣка.“

Ka meieaegne Vene mäss on usuloomuline: väljapaistev messianismusepüüd (inimese ja ilma lunastamine) Vene vaimu kaudu, müstiline vereohvri ideoloogia, keskaegne sholastilisus mõtete käsitusel. On õigustatud Dostojevski sõna: „Ateist ei saa venelane olla“. Selle poole näitab ka Lunatsharski kolmainusõpe: isa = saaduste valmistamise jõud, poeg = proletariaat, püha vaim = teadusline sotsialism, — tahab olla müstiline usutõlge, on aga sholastilist karva — christianismus — müstosline kavand. — Inglismaa pääreformatsioonikandjad ei tahtnud isegi piiblit juhtnõõriks tunnistada, vaid üksi hingelissisemist kogemust, usundilist entusiasmi (Weingarten, op. cit.).

Etteheide, et meieaegne kirikus ka meie maal jämedat kapitalistlikku kodanlust toetab, on põhjendatud.

Gustave le Bon: „La guerre Européenne“, 1916, lk. 80: „En Angleterre, le rôle du protestantisme a été considerable, alors qu'il s'est montré assez faible en Allemagne.“

R. Seebergi rektorikõne Berlinis sept. 1918: „Politik und Moral“ tõendab, et Saksas poliitika — lahus on moraalist ja sellepärast ka usulistest liikumistest.

Lahus Weingarten'ist vaatab reformaatsiooni tekkimise mõjurite peale Brooks Adams op. cit., nähes „reformatsioonis majanduslist fenomeeni“ (lk. 269). Katoliku kiriku vastu võideldi, et tema kaudu raha maalt välja Rooma läks. Meid ei huvita siin Adamsi seisukoht, sest et me usundi psühholoogilist külge vaatleme.

Kirik on usundile, nagu munale koor: ta peab tema idanemist kaitsma kareda ümbruse vastu. Meie kodu kirik on nagu munakoor, mida kanapoeg ei jõua ise lõhkuda, ja kanapoeg — lämbub — sureb: loodud idu — loode kaitse saab liig kõvana tema surmaks. Eks tunne mejegi omal maal mädamuna lõhna (kiriku)mõisate õuest. Näemegi vanu kanu kaagutamas kõva munakoore juures — ja väetimaid, abituid moderniste-noorukesi kestab lämbumas, ilma koort nokakese nõrgaga kangutamata.

25) Mongooli hõimude rändamishimu on Euroopagi liikuma pannud (hunnide sõjad) ning Suure Dshengis-khaani ja tema järeletulijate võimul tõugatud rahvaste liikumist on nii Euroopa kui Aasia tunda saanud (Helmolt, op. cit.). Vaata ka Lindequisti ajalugu, lk. 304. Lindequist on selles asjas ühekülgne ja eraldi hunnideküsimuses ekslik, toetades Rooma ajaloolistele allikatele, mitte tundes Hiina allikaid hunnide asjus.

Soome-Ugri tõu küsimust vaata V. Ridala, „Tõuküsimus“, 1914. Ridala seisukohta Soome-Ugri ja Mongooli tõu küsitavast vahekorrast,

milles ta Soome teadlasi jälgendab, ei tunnista me omaks. (V. Ridala op. cit. lk. 56.)

Eestlaste kokkupuutumine (500. a. ümber p. Kr.) hunnidega mongolismuse ideede ja 1 a o peaesitajatega, kelle algasu Kvenluni mägestikus (vaata „Eesti Kirjand.“ 1918, lk. 22, Soome sugu usk III), annab osalt selgitust mõistatusele, et eestlased (liivlased, kurelased) nii kaua ja nii iseteadvalt oma usku kaitsesid Lääne mere rannal toleaeegse Euroopa tallermaa peakohtadel. Hunnide (hiun-nu) rändamise- ja võitutehuhin on kahtlemata tingitud mingisugusest tõusangust mongolismuse vaimuilmas. Nagu see Persias Xerxese aegu, Babüloonias Salmannassarite ja Sargonide aegu, Greeka kultuurkonnas Aleksander Suure aegu, christianismuse piirkonnas ristsõdade aegu oli, — nii ei saa hästi mõista Attila võidukäikusid ilma kultuurilise hooaja mõjuta tol ajal Mongooli hõimude keskel.

Script. Rer. Livon. pg. 326 loeme, et hunnide kuningas ühineb eestlaste kuninga Olimariga daanlaste vastu. „Olimar võttis oma juhatuse alla mereväe, kuna hunnide kuningas maavägesid juhtis.“ K r u s e järele („Urgeschichte des estnisch. Volksstammes, Moskau 1846, lk. 431) sündis see sõda aastal 453 p. Kr.

Ibidem 675—676, Kristjan Jaak Petersoni tõlgitud ja tähendustega varustatud Ch. G. Thomasson'i Finnische Mythologia, Reval 1821, besonders abgedruckt aus Rosenplänters Beiträgen zur genaueren Kenntnis der Ehstnischen Sprache, Heft XIV, pg. 16 loeme: „Die Ehsten stammen aus Asien. Ihr angeblicher Führer, der mit ihnen den Zug nach ihren heutigen Wohnsitzen machte, soll Ots geheissen haben. Er ward nach seinem Tode göttlich verehrt. Sein Name schmolz mit dem des Turris zusammen als Turris-Ots, und so betrachte man beide als Wesen.“

Kui Kr. J. Petersoni väide tõeline, siis tuleks Ots siin küll karu mõistes võtta. Vaata Ot-so, ot (Otepä) tähendusest „Eesti Kirjandus“ 1913, lk. 53, Jõgever: Läti Hendriku Eesti keel.

Eesti ja Altai-Kvenluni kultuurkonna vahekorra kohta annavad huvitavaid teateid järgmised allikad: J. W. Boecler (õigemini mag. Forselius): Der Einfältigen Esten abergl. Gebräuche. Script. rer. Liv. lk. 1676: „Ihren Gott nannten die Esten — Turris, — nach ihrem Führer des Namens, unter welchem sie vor undenklichen Jahren aus Asien in diese mittlernächtigen Länder gekommen — Turris-As.“ „Oma jumalat nimetasid eestlased „Turris“, oma juhi järele, kelle all nad määrata aegade eest Aasiast sisse rännanud — Turris-As, nagu see endiste rahvaste juures tavalik: nad andsid oma kuningatele oma jumala nime, ja ümberpöörduvalt — oma juhtide ja kuningate nimed oma jumalatele.“

26) Windelband, „Die Philosophie im deutschen Geistesleben d. 19. Jahrhunderts“, 1909.

27) Kultur der Gegenwart; „Die ostasiatischen Religionen“.

28) Lowell, „Душа Дальняго Востока“, op. cit.

Holmgren, „Permalaiisten uskonto“ lk. 67 „Kuala palvonta“ ja ibid. lk. 82. „Kuala“ palvelemisele vastas Muinas-Eesti Tõnni vaka pühitsemine, mille talitajate nimetuses „Kaalunaised“ algusnimi ja tähendus veel alal hoidunud. Vaata „Eesti Kirjam. Seltsi Aastaraamat“ 1879, lk. 39. Ka Muinas-Eesti „koll'i, kull'i, kolju“ kultusest tuleks otsida „kuala“ jälgi. Vaata Eisen, „Koll“ „E. Kirjandus“ 1915 I. Eraldi tuletavad „kolli vihk“, „kolju saun“, „kolju vare“ kuala kultuse aineid meele. Kuala, kalu — kolju on nii sügav Soome-Ugri aine, temas pesineb nii kindel traditsioon muistsest ajast, et tuleks tõsiselt järele uurida, kas Lapi-Soome-Eesti sõna Kalev, Kalevala sõnageneetiliselt mitte maanitsetud kuala-sõnast tuletatav ei ole, eraldi ka vanemate Vene ajaloolaste vanemat vormi Kolju-van meeles pidades.

29) Neus, Myth. u. magische Lieder der Ehsten lk. 16: „Teiste muinastoodete järele (Verh. d. g. estn. Ges., Bd. II, Heft III, 44) on neli peapäha tõestatud, pühitsetud pööripäevade aegu. Kaks nendest käivad Taara kohta, — kevade- ja talvapäha. Viimne ühendas iseäralisel viisil Kõo (Taara) austust ohvriga koolnute hingede eest.“

30) Helmsolt: Weltgeschichte I, Ostasien.

31) Helmsolt, lk. 272: „Dass die Jen bei dem ausbrechenden Kampf die Türken als ihre Schmiede bezeichneten, war vielleicht ein absichtlicher Hohn... Indes ist zu bedenken, dass bei den Nomaden-völkern Hochasiens die Tätigkeit des Schmiedes in hohem Ansehen gestanden hat, und dass in der mongolischen Überlieferung selbst der sagenhaft gewordene Volksheld Dshengis-khan als Schmied erscheint.“

„Allerdings gehörten die Türken keinesfalls zu den alten Kultur-trägern jenisseischen Stammes am Altai.“ Aber zweifellos waren die Metallschätze des Altai ein Machtmittel, das sie zu nutzen wussten.“

Lk. 244: „Der Altai ist reich an Metallen.“

Dshengis-khani päris nimi oli Temutshin, s. t. „Parem-raud“.

Kultuurajaloolaste vaade rahvaste arenemisesse, kus teatavat „seaduslist“ vajadust väitakse üleminekus „metsastus-kalastusest põlluharimisele“ ja mitte ümberpööratud järjekorda, millega ühineb ka Ridala, (op. cit. 66), ei leia uemates uurimistes kinnitust ja näib minulegi põhjendamatu. Vaata selleks ka Helmsolt op. cit.

32) Meie aja teadlaste (Ostwald, Haeckel) monismuse tahab kõiki nähtusi praeguse aja teaduse abil looduseseaduste ilma seletada. Monismuse on ka Tao ala. Aga Tao mõiste ei ole looduseseadusline meie aja mõttes, sest et tema alla käivad ka metafüüsilised ja müstilised looduseilmed, millest meie aja loodusteadlaste monismuse midagi ei taha teada.

33) Prohvet Maltswet.

34) M. Groot: „Taoismus“ — Die ostasiat. Religionen (Kultur der Gegenwart).

35) Kõikide kohta käivate teoste hulgast soovitan siin Wundt'i „Völkerpsychologie“ V köitest: Mythos und Religion, 1910 ja 1914, ja

Wundti kokkuvõtet tema suurest „Völkerpsychologie'st“: „Elemente der Völkerpsychologie“ 1912, ilma sellega Wundti mehaanilist võitu evolutsionismuse ja empirismuse poolehoidmisele nõutamata. Nähtavasti on K. Krohni vaated peajoontes Wundti väidetele rajatud, eraldi Krohni — kangelaseteooria.

Wundt „Elem. d. V.“ lk. 369: „So vollzieht sich in der Verschmelzung von Held und Dämon die grösste und letzte mythologische Schöpfung, die zugleich die Geburtstunde der Religion im eigentlichen und im Grunde allein wahren Sinne des Wortes ist: die Entstehung der Götter.“

36) W. James: „A pluralistic Universe“, New-York 1909; saksa-keelne tõlge prof. Goldsteini sissejuhatusega, Leipzig 1914, Verlag Kröner.

Theodor Fechner: „Zend-Avesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits.“ Vom Standpunkt der Naturbetrachtung. Verlag L. Voss 1906. W. James toeb Th. Fechneri (Zend-Avesta) vaadetele, kes maavaimus, näit., inimese teadvusele ülemat teadvust näeb, oletades inimese teadvuses ühte modulatsiooni teadvuse nähtusest kogulooduses, ilmuvast kosmoses igal pool seal, kus olemas teadvuse eeltingimised, mida Fechner ära määrab. Vaata ka R. Kallas, „Gedächtnislehre“, kes personalismuse poolehoidjana — isikuprintsiipi absoluutumist täielisemaks peab.

37) W. James, „A plural. Universe“.

38) P. Deussen, op. cit., G. Le Bon, „La vie des vérités“.

39) Soome-Eesti veresegamisest kõneleb K. Krohn: „S. runojen uskonto,“ lk. 344—347. Vaata ka V. Ridala „Tõuküsimus“.

40) Bergson, „Evolution créatrice“.

41) Vördle ka Wundt, „Mythus und Religion“, 1914, lk. 339, kus W. endist fantaasiarikkust müütoste loomisel riivab.

Niisama Ameerika teadlase Brooks Adams'i maanitsetud teos, milles emotsioonidele hirmu mõjul primitiivsete rahvaste hinges, kujutluses, fantaasias suur tähendus jagatakse.

J. Luiga.

Ostrovis, 1917.

Pühad kivid.

Uku kivid.

Moondunud kujul esineb Uku vakk Uku kivina ja niisama ohvrikivina. Uku kivi oli tavalisest suur, lai paas, mõne korra tasane raudkivi, pealpool iseäralise õõnsusega, lohuga. Uku kivil on séesama otstarve kui Uku vakalgi. Mõlemad täidavad Uku ohvrialtari kohusid. Kus Uku vakk talus puudus, seal astus tavalisest

Uku kivi asemele. Niipalju kui ma tähele pannud, ei esine mõlemad samas talus. Ja mistarviski, kui ju üks ohvrialtar olemas.

Vanasti leidus üksikute talude Uku kiva ja kogu küla Uku kiva. Esimesed olid ainult ühe talu jaoks, viimsed aga kogu küla ehk vallagi jaoks. Vähe nende vahel oli vist järgmine: talu Uku kivile ohverdas talu väikseid ohvrid, küla ehk valla Uku kivile aga tõi ohvrid küla ehk vald ühisel nõul, vist ühisel kulul ehk liisu järele. Enamasti leidusid ühised Uku kivid hiie juures (Jõululeht 1913, l. 12—13).

Iga talu Uku kivi juures hiiepuud ei kasvanud. Kivi seisis niisugusel puhul enamasti aias ehk koplis kõrvalises paigas. Kevadel seemne külvi ajal viidi igast seemnest Uku kivile, niisama sügisel pärast lõikust. Kõpsetati leiba ehk pruuliti õlut, ikka viidi kõige enne osa Uku kivile. Mõnes kohas ohverdati kivile iga päev toitu. Pruut viis pärast laulatust leiba ja viina kivile, lapse sünnitaja saatis esimest piima. Ka lehma poegimise järele viidi sinna piima, alles siis tohtisid muud seda tarvitada. Nagu Uku vakalgi, käisid sigimata naised kaks korda nädalas kivil ohverdamas, üks kord tingimata neljapäeva õhtul.

Tapeti talus midagi, pidi Uku kivigi osa saama. Tavaliselt viidi kivile verd, maks, kops, mõnikord natuke lihagi. Ka kukkesid ohverdati talu Uku kivil, nagu näituseks Võnnu Läänistes. Esiotsa heideti vist kogu kukk kivile, hiljemini aga osa kukest. Pererahvas pidas paremaks pehmemat kuke liha ise ära süüa.

Üleüldisele Uku kivile ohverdati sagedamini tallekesi, sikka, harvemini kukkesid, veel harvemini mullikaid ja veisid, Võru pool vist hobusidki. Holzmayer ütleb, et Saaremaal Uku kivil inimesigi ohverdatud (Osiliana, l. 34). Igatahes võeti inimese ohverdamine kivide juures ette, kandku need kivid Uku kivide ehk ohvrikivide nime.

Ohvrikiva leidub hulgakaupa, Uku kiva, vähemalt niisugusid, mida tänini nii nimetatakse, tuntakse meie päivil vähe. J. Jung räägib Voltveti Jutuse talu Uku kivist (Muinasaja teadus II, l. 53—54). See on lai kivi; keskpaigas kausisuurune õõnsus. Kreutzwald ütleb ennast kaks Uku kivi näinud olevat, ühe Eestimaal, teise Setu külas. Viimasest teab ta, et sinna veel tema päivil (1850) salaja ohvrid viidud, enam aga jaaniõhtul teisel teisele kivile, kus rahvajutu järele Kristus korra istunud (Verhandlungen der Gel. Est. Gesellschaft II, 3, l. 48). Kivide asupaika ei määra Kreutzwald lähemalt ära. Muidu nime-

tatakse meie päivil veel üht kivi Uku kiviks Alatskivil Uku heinamaal, niisama kivi Endla järve ääres Salu all pika neeme otsas. Viimse Uku kivi kohta liigub veel hämar jutt, et kivi muiste ohvrikivi olnud. Uku kivi ka Liinamaal.

Jõhvi kihelkonnas Kalina hiies oli vanasti Uku kivi. Vennaste koguduse laialilagunemise ajal hakati seda kivi tihti teotama. Kolm meest läinud kivi juure, kaevanud kivi kõrvale augu, veeretanud kivi auku. Sedaviisi kat- sunud nad püha kivi Herrnhudi teotusest ära päästa. — Üks Jüri kihelkonna mees teadis kõnelda, nende kiriku ligidal olnud mineva aastasaja esimesel poolel veel Uku kivi. Mõne hea aasta eest tehtud suur tuli kivile, visat- tud vett kivile ja lõhutud seda moodi kivi ära.

Ohvrikivid.

Uku kividega täiesti ühte laadi on praegu veel palju endid alal hoidnud ohvrikivid. Võimalik, et neid ohv- rikiva vanasti Uku kividekski hüüti, kuid meie ajal nime- tab rahvas neid tavaliselt ainult ohvrikivideks nende peale viidud ohvrite pärast. Mõni ohvrikivi kannab rahvasuus peale ohvrikivi veel muud nime. Vana-Vändras näituseks hüütakse ohvrikivi „kurjaks kiviks“, sest rahva arvamise järele teha kivi kurja igäühele, kes kivist ohverdamata mööda sammub. Kivi nõuda peajasjalikult raha; kes raha ei ohverda, saada nuhtluseks haigusi. Viru-Nigula Mallas näidatakse „elukivi“. Ustakse, et see kivi ohverdajatele elu annab, kui „haigus ei ole sur- maks loodud“. Kadriinas umbes 8 jala kõrgune, pealt niisama lai „vahakivi“, mille otsa alt astmed viivad. Nime saanud kivi vanasti rohkel möödul ta otsa ohvriks viidud vahast. Vaivara Laagnas hüütakse ohvrikivi „tornikiviks“, sest et see natuke torni meelega tuletab; ligi 4 sülda kõrge, paar sülda lai; astmed viivad maast üles. Sellest tornikivist räägitakse, et seal muiste mitte ainult ei ohverdatud, vaid et tark selle kivi otsast rahvale head nõu annud ja osalt tulevikkugi ette kuulutanud. — Tõstamaa Seli maa peal on Tärni „kärnakivi“ nime saanud sellest, et seal vanasti kärnu ja muid nahahaigusi käidi arstimas. Ohverdajad uskusid, et nad „kärnakivil“ raha, hõbevalge ehk muu ohverdamise järele nahahaigus- test vabaks pääsevad.

Jõhvi vallas Tarakuse küla ligidal leidub muist- kividest suurem „piimakivi“, kuhu vanasti piimaohvrid

viidi. Ohverdati inimeste ja loomade piima. Ohvrust loodeti piimaandjale ja piimasaajale õnnistust ja tulu. Kuusalu Kõnnu Pärispää „vaesekivil“ on istumisease peal, tekkinud rahva ütluse järele vaeselapse istumisest. Sellele istumiseasemele viidi metsamarju anniks.

Keila Joal näidatakse „tõllakivi“. Tõld moon-
dunud seal kiviks. Kivile ohverdati „hõbetaalrid“ (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 92). Ka Kuusalus tuntakse sarnast tõllakivi. Näib, nagu tuletaks kivi ennem Tõllu kui tõlda meele. Ehk on Tõllu kivist tõllakivi tekkinud?

Haanja „kitsekivi“ on nime kitseohvrust saanud, sest kitsa ohverdati sellel kivil. Kitse veri põletati. „Kitsekivil“ anti abi otsides sagedasti töotusi. Läks abiotsija soov täide, viis ta alati kitsekivile abiotsimise puhul töötatud ohvri.

Alatskivi Kalevi kivi on Kalevipoja visatud kivi Männiku mäe juures. Seda kivi peeti vanasti pühaks ja viidi talle mõnesuguseid ohvrid. Isegi raha maeti ta juure maha. — Keila kihelkonna Väana „kõigi pühade kivi“ peeti iseäranis pühaks; ta juure rändas palju rahvast ohverdama. Peetri kihelkonnas Leelu talu maal on „taevakivi“, 28 sammu ümber mõõta, ligi paar sülda kõrge. Rahvajutu järele peaks see nagu muhameedlaste kaaba taevast maha sadanud olema ja sellepärast hakatud seal ohverdama. Maha sadades mainud meteoor kündja härgadega enese alla. Vanasti kasvanud selle „taevakivi“ ümber 7 pärna. — Setu piiril Meeksi küla juures on kuulus „Jaani kivi“, mis nime sellest saanud, et püha Jaan (= Johannes) seal maganud ja kivile jäljed jätnud. Veel meie ajal tuleb igal jaanipäeval rahvas sinna kokku ohverdama 3 jala pikkusele, 2 jala laiuzele ja jala kõrgusele Jaani kivile. Jaanipäeval peab preester seal jumalateenistustki, kusjuures vahaküünlad kivile põlema süüdatakse; nende kõrvale pannakse aga mõnesuguseid ohvrid, iseäranis palju võid ja mune. Preester võtab poole neist enesele, poole jagab vaestele. Rahva arvamise järele on kõrval oleva jõe vesi jaanipäeval Betesda tiik: igale ujujale annab jõe „püha lätte vesi“ tervise tagasi. Teiste arvamise järele, enam uuemast ajast pärit, avaldab jõe vesi tervestegavat mõju ainult jumalateenistuse ajal. (Võrdle Wiedemann, Aus dem inneren u. ä. L. l. 415—416.)

Jaani kivi nimetatakse ühes vana Petseri kloostri ajakirjas 1561. a. „теплый камень“ nime all rajakivina. Teine tähtis kivi Setu pool on 4 versta Petserist eemal „Титовъ камень“, 2 sülda pikk, 1 süld lai, kus vanasti

niisamuti palju ohverdati (Truusmann, Живая Старина I, l. 40). Meeksi Nulga küla pühale kivile ohverdasid möödaminejad vanasti leiba, kala, liha j. n. e. Puudus möödasõitjal ohvriaine, siis sidus ta hobuse jalad kammit-sasse ja laskis hobuse kammitsas jalgadega kivist mööda minna.

Konsistooriumi kirjade järele 1654.—1691. aastast oli Mihkli kihelkonnas „mäepealne“ suur kivi, kus tönisepäeval ohverdati. Vististi esinesid siingi, nagu mujal, sea osad tähtsa ohvriosana tönisepäeval.

Põltsamaa Kaaveres on „lesknaiste kivi“. Nime saanud kivi kolmelt lesknaiselt, kes korra nälja ajal seal kivil ohverdades nutnud, nii et nende pisaratest „nõia-allikas“ tekkinud. „Lesknaiste kivi“ möötab 6 jalga pikuti, 4 jalga laiuti.

Tori „Kundru kivi“ on ohvrikivina nime Kundru nimelisest kohast pärinud, Kundru ise aga nimest Gunter tekkinud.

Veel mitu kivi kannab iseäralikku nime, aga need nimed on kivid ümberkaudsetelt kohtadelt, harukorral kelle-gilt isikult pärinud. Mõnes kohas, nagu Türi Säreveres, kus ohvrikivi hiies leidus, hüütakse kivi „hiiekiviks“.

Ohvrikivideks võtsid esivanemad pea suuremaid, pea vähemaid raudkiva, selle järele, missuguseid kohal just juhtus olema. Nagu tähendatud, annab tornikivi maast kõrgemale ligi 4 sülda mööta. Hageri Ruila kivi nime-tatakse „sauna suuruseks“; Anna Purdi kivi on 6 sülda lai, 15 jalga kõrge, kolme astmega.

Ainult ühes tükis lähevad ohvrikivid tavalistest raud-kividest lahku: nende pealt leiame lohkusid, mõnelt ühe, mõnelt mitu. Need lohud tunnistavad, et nad alles hiljemal ajal kunstlikult kivisse tehtud; nad avaldavad oma jao töö-osavust. Harju-Jaani Haljava Hagari maal leiduval kivil on 5 taldriku sarnast õõnsust. Lohud ise mõnes kohas sügavamad, mõnes madalamad. Põide maalinna sissemineku kohal 1½ jala kõrguse ülevalt sileda ohvrikivi lohud on 1½ tolli sügavaks puuritud. Tumulal ohvrikivil mäe otsas Orisaare tee ääres on koguni 47 poole kuni 2 tolli sügavust auku (Osiliana, l. 71). Kihel-konna Kureveres nimetatakse hulka kiva ringis „tondikivideks“. Ülepea on neid tükki 14, enamasti ühe ehk kahe auguga, ühel on ometi 14 ja ühel koguni 42 auku. Ka Kirbla Lautna ohvrikivi on pealt väikseid auka täis. Pilistvere Virtsjärve külas ohvrikivi niisama; augud nagu jalakannaga keerutatud (Jung, Muinasaja teadus

II, l. 187). Samasugune nähtus puutub meil Hageri kihelkonnas Adila vallas Mikuri põllul silma: kivi täis väikseid puuritud auka. Rahvasuu nimetab neid auka seal Vanapagana jälgedeks. Härjanurme ohvrikivi seisab hiiemäe ligidal; ohvrikivil on ohvrite pealepanemiseks lohk sees.

Keila kihelkonnas Klooga järve ääres viidi Hiialusele ohvrid ja niisama seal leiduvale Hiialuse kivile. Puud ja kivid said korruga mõlemad oma osa. Ohvri kaudu loodeti head käekäiku, aga mõne korra ka rohkem kalasaaki järvest. Ruila ohvrikivist kõneleb rahvasuu, et muiste kivi otsas hõbetaldrik seisnud. Hõbetaldrik langeb vististi luulehete hulka, aga praegugi jääb järele kivi otsa kunstlikult tehtud lohk. Viljandi Kuude ohvrikivil leidub peale selle veel rist, kuid seda risti tuleb hilisema aja mälestuseks arvata. Mujalgi on ohvrikividele hilisemal ajal ristid sisse raiutud, et ristidega ära võõrutada seal ohverdavas käijaid.

Ambla Albu heinamaal leiduv ohvrikivi öeldakse altarinäoline olevat. Kivile viidud vanasti kõige paremad lambad, haned ja kanad ohvriks, enamasti suurte pühade ajal. Haigeid viidud kivile terveks saama; ei saanud nad terveks, tulnud surm. Kivis või kivi all usuti vaimusid asuvat, kes peale muu rätsepagi tööd teinud. Kõige rohkem tuletab altarit meele Võõru Teriketsi ohvripaik, kus muiste mõnesugusi loomi ohverdatud. See on tänini tuntud ohvrikohtadest kõige tähelepanemiseväärilisem.

Vanasti seisid siin tiigi ümber suured ohvrikivid, keskel kausisarnase lohuga, kust kivisse raiutud jooned nagu ratta kodarad laiali läksid. Kivide ümber kasvis kena hiis. Ohvriloomade liha pesti esmalt kivide vahel olevas tiigis ja pandi siis ohvrikividele, kus veri kivisse raiutud sooni mööda lohku valgus. Aja jooksul kadusid ohvrikivid; ainult tiigi asemest jäi väike mälestus järele.

Uku vaka ja Tõnni vaka kõrval tundsid vanad eestlased mõnes kohas muidki ohvrialtarid. Põltsamaa Kaaveres oli vanasti hiepuu ees hallist kivist väljaraiutud altar, paar küünart kõrge ja pikk, vaevalt küünra laiune, ülevalt tasane, ümmargune, äärega, mis umbes kolm sõrme üle jala ulatas. Altaril oli jalg all. Rahvajutu järele oli see altar paganuseajast pärit. (Hupel, Topographische Nachrichten I, l. 155.)

Otepää Paluperas oli vanasti püha hiis, hie liigidal neljanurgeliseks raiutud kivi, alt laiem kui pealt. Kivis

nähti mõnesuguseid vist sinna sisse raiutud kujusid, teab J. S. Boubrig (Verh. d. G. e. G. I, 2, I. 92).

Paistus kõneldi vanasti palju hiiealtaritest. Neil puudusid ometi altarikujud. Neid võis palju varem kivivaremeteks hüüda.

Ei teata enam, kellele need altarid olid määratud, kas Ukule või mõnele muule ohvrisaajale. Igatahes viidi neile altaritele mitmesuguseid ohvrid.

Kuulus, iseäralik ohvikivi leidis Rõuge Kõrgepalul Oina veski juures. Seal ei seisnud ohvikivi maa peal, nagu mujal, vaid maa ja taeva vahel, kolmeharulise suure pedaja harude vahel. Pedaja ümberringi oli lage maa, kus ohverdama tulnud rahvas kividel istus, mis mõne arvamise järele seks sinna kokku veetud. Kaugemal ümbritses kohta kaunis mets. Ohvikivina pedaja harude vahel esines siin sile lauasarnane kivi, mille peale ohvrid viidi. Kuidas kivile üles päästi, selle kohta puuduvad teated; vist võeti redel appi. Kivile pandi jaanipäeval, lauritsapäeval ja mihklipäeval tõrvaksed ehk vahel muidu tulukene põlema. Ohvipedaja tuli paistis mäelt kaugele. Pedaja ümber istuv paluma ja ohverdama tulnud rahvas tegi ka tule üles, ohvrid tullegi visates. Häil päivil peeti pedaja ümber rõõmupidu, sõja ja viletsuse ajal nuteti ja kaevati. Kõvasti kanti hoolt, et ükski loom selle püha hiiepuu ligi ei pääsnud. Umbes 100 aasta eest sai Oina veski pedajas tule läbi otsa ja pedajaga ühes ohvikivi.

Ka Kanapää Ristijärve ääres ohverdati vanasti kahe kasvava puu vahele paigutatud kivile: Niihästi puid kui kivi peeti pühaks. Anded pandi tavaliselt kivile maha. Ristiusu kuulutajatele, vististi munkadele ja preestritele, ei meeldinud niisugune paganlik ohverdamine: nad seadsid kivile risti, rahvasuu teab kuldse risti. Vana viisi ohverdati ristigagi kivile edasi. Et Ristijärve ääres palju rohkemini käidud palumas ja ohverdamas kui kirikus jumalateenistusel, otsustanud õpetaja hiiepuud maha lasta raiuda. Keegi ei julenud käsku täita. Õpetaja hakanud ise raiuma; teised jatkanud tööd, kuni hiiepuud maha langenud. Ohvikivi kõige ristiga veeretatud järve. Sest saadik kannab järv Ristijärve nime.

Peale Kõrgepalu ohvikoha leidis P. Lensini teadete järele Rõuges veel teine kuulus ohverdamise koht, nimelt endise Paidra veski juures saare peal. Suurem jagu kivi on meie ajal maa sisse vajunud, osalt ohvritule läbi ära tükeldatud. Iga aasta sügise poole tapeti seal kivil

valge oinas, keda ümberkaudsed elanikud korra järele omast käest pidid ohvriks andma. Veri põletati ohvrikivil; ohverdajad küpsetasid liha vardal ohvritules; küpsetatud liha söödi. Ohvripidul rõõmustas rahvas ja laulis. Uuel ajal on Paidra endise ohvrikoha ligidale ristiusu palvemaja ehitatud. Umbes samasugune ütlus maksab Paistu Kõduoru Taniohvrikoha ja kivi kohta, kus rahvas vanasti niisama suure hulga kaupa käis pidusid pidamas ja kivil ohverdama. Sealgi ohverdatud tihti lambaid, kelle verd ja ehk osa lihagi ära põletati. P. Lensini teadete järele leidis professor Grevingk 1878 selle ohvrikoha juurest palju süsi ja poolpõlenud lambaluid.

Ohvrikivide lohkudesse kogub sajusel ajal alati vett. Mõnest, nagu Võlla Easalu kivist, arvatakse, et seal vesi alati iseenesest sees seisab. Tõsine ajalugu kuulub muidugi niisuguse väite eksitust. Teisal tõendatakse ettevaatlikumalt, et vesi enamasti alati ohvrilohkudes püsib. Igatahes usub rahvas ohvrikivide lohkudesse kogunud veel imet-tegeva jõu olevat. Ohvrikivide lohkude vesi parandab rahva arvamise järele mõnesuguseid haigusi. Võetakse rohuklaas ehk väike pudel kaasa, lusikas ka, minnakse ohvrikivile, ammutatakse lohust vett, pannakse rohuklaasi ehk pudelisse, viiakse koju. Seda vett võetakse kas sisse ehk võitakse sellega haiget kohta. Mõned tõendavad, et niisugune vesi iga haiguse enam-vähem parandada, teised aga, et üksikuid haigusi. Ustakse, et Jüri kihelkonna Lehmi ohvrikivi vesi soolatuükaid ja maa-aluseid parandab, Hännila Mõisa küla ohvrikivi ainult vistrikka (Jung, Muinasaja teadus III, 1. 186). Ükskõik, mida kivi imejõust usuti, ikka pidi kivile meelehead viidama, kui ta veest abi oodati. Isegi kodust vett viidi mõnes kohas kivi oma vee asemele lohku. Enam aga kui kodust vett kivile ohverdati, sai püha kivi abiotsijalt muid ohvrid, väga tihti raha.

Kassare kivist arvati, et selle kõrval lohus olev vesi haigusi arstib. Sealt võetud veega pestud haiget selles lootuses, et pesemine tervise tagasi annab. Augu põhjast võeti peale selle muda ja muljuti mudaga paiseid ja luuvalu kannatavaid liikmeid. Ohvriks viidud raha topiti muda sisse, muud ohvriannid pandi kivile.

Võisiku Vassare kivile, kesk raba, umbes 5 jalga suur, lohk sees, ohverdati hiljemal ajal enamasti raha. Seal käidi ilma kuulamas. Kudas kuulati, selle kohta puuduvad teated. Aru saades, et halvad ilmad, ikalduseajad tulemas, ohverdati kivile. Ohvriga loodeti paremaid ilmu saada. Vanemal ajal ohverdati vististi muilgi põhjustel.

Lihula Rõkandi kivil pidi ikka raha seisma. Võttis keegi rahatüki sealt ära, tekkis iseenesest teine asemele. Paremaks ohvriks kui vaskraha arvati hõberaha. Ei jõudnud mõni abiotsija hõberaha ohverdada, kaapis ta vähemalt hõbevalget lohu imet-tegevasse vette; see kaapimine kasvatas rahva arvamise järele vee tervekstegevut jõudu. Jõukamad igatahes viisid raha kivile ja peale raha haiguse puhul veel mõnesuguseid muid aineid. Pärnu-Jaagupi Vahenurme ohvrikivile viidi näituseks maa-aluste arstimisel peale hõberaha veel üheksat tõugu viljateri ja nartsuga soola. Albu ohvrikivist arvati, et selle vesi ohvri viimise järele haiguse tingimata parandas, ehk vastasel puhul oli haigus „surmaks loodud“. Sellel kivil usuti veel koguni iseäralik imet-tegev jõud olevat. Soovis keegi enesele uusi riideid, viis riidetüki kivile, ja ta võis julge olla, et uued riided sai. Järva-Madise Kurisoo kivil pidi haige terveksaamist ootama; tervis tuli, kui haige tarviliku aja seisis.

Elistvere Välgiküla kivist ustakse, et kui sellele jaaniõhtul ohverdatakse, siis ohverdaja imeilusat laulu kuuleb. Vanasti olnud selle kivi kohal kirik, aga vajunud 7 venna kirikusse mineku pärast maa alla. Sealt maa alt kirikust kostab jaaniõöl imeilus laul ja mäng ohverdajale kõrvu. Aga muulgi ajal käidud vanasti kivil ohverdamas.

Kihelkonna Päli männiku suurele kivile ohverdati iseäranis palju jaani laupäeva õhtul ja jõulu laupäeva õhtul ja peeti seda kivi väga pühaks. Pühale kivile taheti vanasti kirik ehitada, kuid ettevõtte jäi pooleli.

Ülepea ohverdati ohvrikivile kõiki neid aineid, mida muidu Uku vakka, Tõnni vakka ja hiitele ohverdati. Õieti ohverdati kivile rohkem kui vakkadesse. Nimelt tapeti ohvrikividel loomi ja ennemuiste ehk inimesigi. Kividesse puuritud lohkudesse valgus ohvrilooma veri. Mõnes kohas põletati verd, mõnes jäeti veri niisama kivile. Paistu Koduoru Tani ohvrikivi ligidalt leitud söed ja lambaluud tunnistavad, et seal luidki põletatud. Niisama tunnistavad Põltsamaa Pajusi ja Rõuge Paidra ohvrikivi ärapõlenud kivikorrad ja kivitükid ohvrite põletamisest.

Läänemaal on hiljuti alles mõnelt ohvrikivilt tühjätähja leitud, Ridala Kils Andrese kivilt näituseks süsi, klaasitükka ja nartsa, Röpina Maarjamäe otsast Linde küla juurest ja Jaanikeste külast Võu jõe äärest piima ja mune, niisama Meeksi kivilt, nagu enne nimetatud. Vähemalt ei ohverdatud mineval aastasajal enam igal ohvrikivil ühte viisi ega ühesuguseid anda; ülepea olid anded rohkuse

jä mitmekesisuse poolest, võrreldes endise ajaga, koguni kokku kuivanud: ainult mõni harv kivi sai veel ohvrid.

Viimaks tuleb veel tõug kiva nimetada, mida mitte pühaks ohvrialtariiks ei tule arvata, vaid mis iseenesest pühad olles eneste ette nagu iseäralikku püha ohvripaika nõuavad. Need kivid on nõndanimetatud „kivistunud inimesed“. Meie maalt leitakse mõnda kivi, millest rahvasuu teab jutustada, need olnud muiste inimesed, kuid moondatud ühel ehk teisel põhjusel kivideks.

Loti naise soolasambaks muutumise lugu kordub omal viisil meiegi mütoloogias; soolasamba asemel tekivad meil kivisambad, nagu näituseks Iru ämm, kellele vana rahva teadmise järele ennemalt raha ohverdatud.

Mitmed niisugused kivid kannavad enam-vähem inimese kuju. Igast kivist ei teata enam, aga küll mõnest üksikust, nagu Kohila Atrika, Koeru Metsla j.n.e. kivist, et vanasti mitte kivi peale, vaid kivi ette ohvrid viidud. Oletan, et kõigile kiviks moondatud inimestele muiste ohverdati, aga igal pool ei püsinud ohverdamise jäljed meie ajani. Need kivideks moondatud inimesed tuletavad liig elavalt laste seidasid meele, kiviseid ehk puiseid jumaluse kujusid. Meie „kivistunud inimesi“ tuleb vististi mingisuguse kõrgema olevuse kujudeks pidada — minu poolest ebajumala kujudeks, millele muiste ohverdati. Keda, s. o. missugust kõrgemat olevust, jumalust need inimesesarnased kivid esitasid, ei või meie ajal enam ära määrata. Ristiusk hävitas palju niisuguseid kivikujusid ära. Kus mõni üksik järele jäi, seal hakkas rahvas seletama, need kivid olnud muiste inimesed, kelle Jumal ühel ehk teisel põhjusel kivideks moondanud. Mõne korra juhtub just pruudile niisugune äpardus. Niisugust kivideks moondamise seletust rahvasuust kuuldes ei püüdnud ristiusu kuulutajad kiva enam hävitada, vaid lasksid neid endises paigas püsida, olgu kas kividele ohvri viimise kohta silmi kinni pigistades ehk aga, et ohverdajad oskasid ohvrid ristiusu kuulutajate eest nii varjata, et need mõõka kivide vastu kätte ei võtnud.

Harukorral hüütakse niisuguseid kivistunud inimesi mõnes kohas „kivijumalateks“. See nimigi tunnistab omast kohast, et neid kiva muiste nagu jumalateks peetud.

Neist esivanemate muistsetest kivijumalatest olen pikema seletuse kirjutanud pealkirja all „Kivistunud inimesed“.

17. aastasaja lõpul algas agaram sõda ohvrikivide, hiite, kabelite ja kõigi vana usu jäänuste vasta. Tartu Toome peal olevast ohvrikivist jutustatakse, see maetud sel ajal maha, et keegi enam seal ei saaks ohverdada. Möödaläinud aastasajal, mil ohverdamisel käimise kartus kadunud, kaevatud kivi maast välja ja pandud limonaadimajakese juure praegusele kohale, kus lapsed kivile iga päev liiva ohverdavad, endist verd vastavõtvat lohku nüüd mänguliivaga täites. Lustivere ohvrikivi viidi omal ajal kohalikku mõisa, kus ta ära tarvitati. Suure-Jaani Kaansoo ohvrikivi viidi jõe ääre ja visati sügavasse hauda (Jung, Muinasaja teadus II, l. 223), Kambja Oriku üks ohvrikivi veeretati järve, teine on praegu alles.

Laialt usutakse, et kui keegi ohvrikivi ehk osagi sellest mingisuguseks mitteohverdamise ettevõtteks tarvitab, see enesele alati õnnetust valmistab. Nii räägib rahvas, et Meeksi külas korra lauda ehituse ajal Jaani kivist tükk võetud ja lauda seina müüritud. Laut saanud valmis, iga aasta lõpnud 2—3 elajat ära. Jaani kivi tükk võetud seinast välja, viidud endisele kohale tagasi; sedamaid loomade lõpmine otsas. (Võrdle ka Truusmann, Живая Старина I, l. 40.)

Kividel arvati oma haldjas olevat, keda mõne korra ka „kivialuseks“ nimetati. Iseäralikkudel kordadel ilmus see haldjas ehk kivialune nähtavale. Näib, et mõne korra ohverdati ohvrikividel kivi all asuvale haldijale; sagedasti oli ohver kellelegi muule pühendatud. Mõni vana jutt teab kellegist pahast vaimustki kõnelda, kelle pihta Vanataat ehk keegi muu kivi visanud ja ta seega kivi alla matnud.

Ohvrikiva leidub meie maal palju; võimata neid siin kõiki üles lugeda. Jungi Muinasaja teadus nimetab neid rohkesti: II, l. 17, 35, 77, 87, 96, 100, 110, 132, 185, 187, 202—203, 221, j.n.e.; III, l. 18, 25, 31, 45, 54, 67, 83, 92, 96, 110, 128, 137, 153, 154, 191, 196, 202, 204, 211, 218, 221, 230 jne.

Soomes tuntakse niisama kivide austamist ja kivide haldjaid. Kuulus on Ruskelas Immose kivi, kuhu mõnesuguseid ohvrid viidi. Haiguse puhul ohverdati puust ehk riietest tehtud põdeja kuju kivile. Selle kivi heitnud kas teised hiidud või jumal muiste kahe riidleva hiidu peale ja matnud need selle alla (K. Krohn, Suomalaisen runtojen uskonto, lk. 91). Nagu viimsest märkusest selgub, seisab siin kivihaldjas surnutega lähedas ühenduses.

Skandinaavia st leitakse mõndagi meie ohvrikivide sarnast lohkudega kivi, mille tähendust rahvas tavalisest enam ei mäleta. Et rahvas neid kiva sagedasti Balderi kivi-deks nimetab, võib julgelt oletada, et skandinaavlastedki niisuguseid kiva ohvrikivideks tarvitavad (Nilsson, Die Ureinwohner des skandinavischen Nordens“, lisa, l. 45—49). Sellevasta on laplased kivide austamist palju paremini alal hoidnud. Nad ei austanud uuema ajani mitte üksi kiva, seidasid, ega viinud neile ohvrid, vaid katsusid mit-mele neist isegi jumala kuju anda ja mõnda jumalatena austada (Castrén, Finnische Mythologie, l. 204 je.).

Kivide austamine ja kividele ohverdamine ulatab Palestiinassegi tagasi. Ju Jakobist kuuleme, et ta kivi õliga võidis (1. Moos. 28, 18) ja teise korra kivi sambaks püsti pani (1. Moos. 31, 45). Vist käis Jakob oma jagu Kaa-naani rahva jälgedes, kelle kohta uuemad uurimised nende kivikultust katsunud tõendada. Macalister leidis Geseris hulga suuremaid kvisambaid, millest uurijad oletavad, et Kaanaani rahvas neid austanud ja neid õliga võidnud (Thomsen, Palästina und seine Kultur, l. 33 je.).

M. J. Eisen.

Revolutsiooni-aegse poliitilise kirjanduse ülevaade.

(Järg.)¹⁾

2

Et kuritegelist elementi enamlusse valgus, selle juures pole kahelda. Et aga kogu enamlus kui püüdesiht oleks kuritegelise elemendi loodud, see on põhjendamata väide. Ennemini võib enamlusele ette hejta puhasenamlist moraali-hullust, mis väiksemaidki inimlikka nõrkusi tihtipeale surmanuhtlusega karistab, mitte ainult kodanlasi, vaid ka nõukogude liikmeid, ja mis seletub õieti nende seisukorrast: nad on sõjalaager omas riigis, nagu muistsed roomlased. Ja laagris valitseb äärmine karmus, mille kõrval pahatihti aga äärmine priiskaminegi maad leiab.

1) Eelmises kirjutuses olen eksinud W. Liebknechti K. Liebknechtiga ära vahetades.

Täielikkuse pärast tuleks veel nimetada „Venemaa sotsiaaldemokraatliku tööliste partei programm ja põhjuskiri“, 1903. ja 1906. a. kongressidel vastuvõetud kujul. Tallinna komitee väljaanne, 15 lhk., h. 10 k.

See programm oli ühine enamlastele ja vähemlastele, sisaldas eneses muu seas demokraatliku Asutava Kogu nõudmise, millest enamlased hiljemini teatavasti „üle said“.

Enamlaste moraalil hinnates peab arvesse võtma seda, et neil eraomanduse mõiste on põhjalikult revolutsioneeritud. Sellest on küllalt, et neid puhaskodanliselt seisukohalt „röövliteks“ tembeldada, olgugi, et enamlased ise harilikka röövlid ja rüüstajaid teise ilma saadavad, kohtuga ja ilma. Siinkohal peab tähendama, et Vene sotsialistlikus revolutsioonis on tööpoolest nii põhjanev natsionaliseerimiseprotsess oma suuruse ja seaduslikkuse ilme kaotanud, terveks hulgakaks väikesteks autonoomseteks „ülevõtmisteks“ pudenenud, kusjuures tööpoolest egoistlikud kõrvalhuvivid võivad teatavat osa mängida. Kodanlus muidugi niisugustesse „ülevõtmise“ peensustesse ei tungi ja tembeldab omalt seisukohalt kõik enamlased „röövliteks“.

Et vaimuhaiguse kaiduvustega inimesi enamlaste hulka valgus, ka see on õige. On ju enamlus teatava määrani usulifanaatilist laadi liikumine, mis peasjalikult rahvahulkade instinktide tõusust põhjeneb: instinktilisel tunde aluspõhjal laguneb laiale siis sellekohane ideoloogia, mida reaalsed asjaolud ja võidud ühtelugu kasvatavad. Niisugusele instinktide tõusule anduvad aga iseteadmatult kõige pealt just vaimliselt ülihellad, kuid vastupidamatud nõrganärvilised isikud. Vaimuhaigete inspireerimine kõige pealt pole aga sugugi üksi enamluse eesõigus: sedasama on teinud iga revolutsioon, iga sõda, iga usuline liikumine, mis hulkade mõistusest läbi inimeste tundesügavusteni tungib.

Et enamluse püüe sihikindel ja teadlik isamaa äraandmine oleks olnud, ka seda ei saa uskuda, olgugi et kodanlus omalt seisukohalt fakte võib väga hästi sel kombel seletada. Ei saa ka seda kõike lihtsa rumalusegagi seletada, vaid fanaatilise optimismiga, mis hulgalise tundetõusu ja õhutuse mõju all realiteeti külmalt ja kainelt ei suutnud hinnata ja selle tõttu enne nägematul kombel omis eelarveis esialgu „sisse kukkus“, seda kergemini, et seisukorra täbarus võidurõõmust joovastunud enamlastele esialgu mitte käega katsutav ei olnud, sest selleks kujunes ta alles hiljemini ja sundis neid teadlikult oma ilmavaatetele kompromisse tegema. Oleksid enamlased kõike suutnud ette näha, siis poleks nad vist mitte nii hulljulgelt riskeerinud. Praegu aga veel tagasi astuda on neil juba võimata — ja nad on saatuslikult sunnitud terroristidena oma vihatud osa maailma ajaloo kõige suuremas kurbmängus etendama, enese vee peal hooldmiseks hulgakaupa niinasti vastaseid kui sõpru ohvriks tuues.

Enamlasi hinnates tuleb alati arvesse võtta seda tunde-
põhja, piiramata klassiviha ja põlgust kodanluse ja kirglikku

armastust sotsialistliku korra vastu, mis kõiki nende vaateid, arvamisi ja tegusid juhib, muidugi ühenduses teatud praktiliste asjaoludega ja neid teisel tundepõhjal seisvate jaoks täiesti arusaamatuks, nende tegusid mingisuguseks ülitraagiliseks jandiks ja jaburdamiseks teeb. Ei ole aga kahtlust, et peale võimalikkude provokaatorite ja äraostetute hulk enamlasi oma parema tundmise järele toimetab, viigugi see parem tundmine neid vastollu terve kodanlise maailmaga ehk sundigugi neid üksikute kodanliste ilmavõimude vahel laveerima, nagu seda viimastel aegadel näha oli, mis juba neis ärkavast nõrkusetundest tunnistab ja mille lõpp võib väga traagiline olla; enamlus näib praegu enam ähvardatud olevat, kui kunagi enne. See dikteerib neile alandlikuma oleku vihatud imperialismigi vastu, kuid selles eneselanduseski toimetavad nad nähtavasti enda parema tundmise järele, sest et ka enamlinegi „parem tundmine“ saatuslikkude asjaolude all paindub, tõsi küll, enamlastele kuiva realiteedi tasakaaluks neid tulevase üleeuroopalise sotsiaalse revolutsiooni kord kaugenevate, kord jällegi lähinevate perspektiividega lohutades.

Nähtavasti sellelaadilist enamlist tundepõhja aimabki autor instinktiivselt, kui ta hulga süüdistuste järele teadlikus kuritahtlikkuses siiski 17. leheküljel kirjutab: „O ma teada teevad nad kõige paremini, kõige ausamini.“¹⁾

Ühe peab enamlastele kahtlemata jätma: nad on kõige suurema julgusega ja tuleviku-usuga riskeerinud sotsiaalse revolutsiooni tungla kapitalismi vastolude käes kramplikult vintsleva Euroopa rahvaste keskele visata; nende mõjul muutus sotsialism kauge tuleviku küsimusest päevaküsimuseks. Et see tuli idaneb ja maad võtab, seda ei saa keegi šalata. Võib olla, et enamlased siiski tõepoolest kukutatakse, sest teda toetada võivad keskriigid on praegu sõjaväeliselt täitsa jõuetumad ja aidata võiks siin ainult liitriikide sotsialistide võimas vaheleastumine, kui see tuleks. See ei tule aga Inglismaal ja Ameerikas nii ruttu.

Enamlased teenivad igatahes omaviisi sotsialismi aadet. Et see teenistus aga selle maa kommetele ja traditsioonidele vastab, kust nad pärit on, see on saatuslikult muutmatu asjaolu. Võrdles ju kord Aleksander Herzen venelasi halbade pedagoogidega, kel on kergem peksta, kui õpetada. Enne peksti Venemaal tsaari, nüüd sotsialismi nimel.

Ma ei mõtlegi enamlaste tegelikka samme, nende toorust, kangekaelset jonni, kõrgeletõusnud ja ülesärritatud

1) Minu harvendus. V. E.

klassivihast järgnevat sallimatust ja kokkuleppimatust kõigi teistega, vähemuse survet enamuse üle, olgugi kõige ideaalsemate tagasihtidega, abinõude valimatust, kahest kurjast suurema valimist, kahjurõõmulist teiste kavatsuste nurja-ajamist, ajaloo arenemiskäiku kunstlikult kiirendada tahtmist ja kõike muud õigeks ja heaks kiitma hakata — kõige selle tagajärjed mõistavad iseennast hukka kõigi nende silmis, kes klassiviha-fanatistid vabad on. Tõe ja õiguse tunde nimel sooviksin ma ainult, et enamlasi arvustades kindlat vahet tehtaks nende tegude faktiliste, mitte ainult enamlastest, vaid õige suurel määral just nende vastastest olenevate tagajärgede ja puhassubjektiiviste tegevusalgmoitiivide vahel nende esialgsel, elu ja surma peale võitluses veel rikkumatul kujul. Kui enamlasi mõistetakse hukka tegude ja nende tagajärgede pärast, siis ei peaks nende hingeelust siiski mitte valesti aru saadama. Oldagu õiglane igaühe, ka vaenlasegi vastu!

Praegu on veel liiga vara enamlust objektiivselt hindama hakata: ainult materjaale võib ja peab meie kõige lähema mineviku kohta koguma meie tulevaste ajaloolaste jaoks. Üks on aga kindel: tulevasele ajaloolasele pakub lühike enamluse ajajärk Eestis (okt. 1917 — veebr. 1918) määratumat huvitust niihästi selle aja välise sündmustiku kui ka iseäranis selle aja nii väga keerulise ja mitmekesise hingeelu poolest. Seda peaks aga suudetama objektiivselt vaadelda, sine ira et studio.

Sotsiaalrevolutsionääride kirjandus:

S.-R. Partei programm, S.-R. P. Tartu Organisatsiooni väljaanne, Tartus 1917, 8 lhk., h. 10 kop.

Sõnaline tõlge partei venekeelsest põhjuskirjast. Esitusviis akadeemiline, eestikeelne redaktsioon halb. Sama programm on ka kahes rahvalikus väljaandes ilmunud:

Sotsialistide - Revolutsionääride Partei. Partei programmi rahvalik väljaanne. Tartus 1917, S.-R. P. Tartu komitee väljaanne, 32 lhk., hind 10 kop.

Vene keelest tõlgitud partei programm pikemate rahvapäraste seletustega, milles ei puudu ühiskondliku halemeelsuse toonid. Ilmus esialgu „Töö Lipus“.

Mille eest võitlevad sotsialistid - revolutsionäärid. Lühike S.-R. Partei põhjuskirja kokkuvõte. Vene keelest tõlkinud G. Waht. S.-R. Partei Tallinna komitee väljaanne nr. 20, 8 lhk., h. 5 kop.

Uus mäe jutlus. Vene keelest tõlkinud G. Waht. S.-R. Partei Tallinna komitee väljaanne nr. 22, Tallinnas 1917. 8 lhk., h. 6 kop.

Revolutsioonilise meeolu loomise veste, sõna kõige üleüldisemas mõttes. Pärit selt ajalt, kus Vene s.-r:de ülesandeks veel vana korra kukutamine oli. Enamlaste liikumise algusel kadusid niisugused kirjutused s.-r:de parteis, maad andes positiivse ehitustöö kirjandusele.

Maatööliste seltsid ja nende põhjuskiri. H. Kruusi eessõnaga. S.-R. Partei Eesti osakonna keskkomitee väljaanne. 16 lhk., h. 15 kop.

Katse maatöölisi ja maata mehi elukutseliselt korraldada parlamentliku poliitilise võitluse jaoks omavalitsuse- ja valitsuseasutuses, teiste rahvaklasside kõrval (proletariaadi diktatuurist pole siin juttugi), samuti ka enese majandusliku seisukorra parandamiseks. Meeldiv on see, et oma erakonda reklaamiliselt ei ülistata ega peale ei sunnita. Teatavasti muutusidki esialgu s.-rilisel alusel põhjendatud maatööliste seltsid hiljemini enamlisteks töörahva nõukogudeks.

Eesti Sotsialistide - Revolutsionääride Partei: Eesti töövabariik, Eesti S.-R. Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses, kokku seadnud Gustav Suits, alla kirjutanud E. S.-R. P. Keskkomitee Tallinnas, E. S.-R. P. kirjastuse-osaühisus „Töö ja Võitlus“ 1918, 16 lhk., h. 30 kop.

Nimetatud märgukiri on kirjutatud enne Saksa okkupatsiooni algust, kuid selle võimalust on ses juba ette nähtud. See märgukiri esitati Suur-Venemaa Rahvakomissaride Nõukogule, Eesti Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogule ja selle täidesaatvale komiteele Tallinnas (kes selle 2. I. 1918 tagasi lükkas) ja Soome Maapäeva Sotsiaaldemokraatlikule Rühmale. See sisaldab eneses pikema Eesti iseseisvuse tarvilikkuse põhjenduse töörahva huvide seisukohalt ja 10 punkti Eesti iseseisvuse rahvusvahelise korralduse kohta. Eesti töövabariigi sisemist korraldust ei puudutata ses, vaid jäetakse see demokraatlikult valitud Asutava Kogu hooleks, kuna selleni valitseks Eesti Ajutine Valitsus, mis oleks kokku seatud Eesti Töölise ja Sõjaväelaste Nõukogude Täidesaatvast Komiteest ja nende korralduste ja omavalitsus-asutuste esitajaist, kes nõukogude võimu tunnistavad.

Eesti töövabariik on üks neist viiest või kuuest Eesti riigi korraldumisvormidest, mis revolutsiooni algul tekkisid ja mis praegugi oma vahel võitlevad, olgugi mitmed neist praegu „saladuse katte all“. Need oleksid; Vene kadettide

provintsiaalautonoomia suures Vene riigis, Vene pahem-
pooliste föderatiivne osariik, mida mõtet iseäranis liitlased
kuuluvad toetavat, Balti parunite hertsogiriik Saksa ülem-
võimu all (mis mõte neil vist praegugi pole absoluutselt
peast lahkunud), enamlaste kavatsetud Eesti töökommuna
(praegune Eesti nõukogude vabariik Narvas) ja kodanlaste
ja parempooliste sotsialistide Eesti demokraatlik vabariik,
mis rahvusvaheliste olude kujunemisel praegu seisukorra
peremeheks on kujunemas. Eesti sotsiaalrevolutsionääride
töövabariik ei lähe aga omalt olemuselt demokraatlikust
vabariigist sugugi lahku, vaatamata Hans Kruusi tõenduse
peale viimsel Maapäeva istumisel, sest ka Eesti töövaba-
riigi konstitutsiooni pidi kindlaks määrama demokraatlikult
valitud Asutav Kogu. Vahe oleks olnud maa valitsemises
ainult enne Asutavat Kogu.

**H. Kruus: Sotsialistide-Revolutsionääride Partei ja
maaolud Eestis.** E. S.-R. P. kirjastuse-osaühisus „Töö
ja Võitlus“ Tallinnas 1917, 20 lhk., h. 35 kop.

Broshüüri sisust on nimetada kõige pealt seisukoha-
võtmine suur- ja väikepõllupidamise tulevikuvõimaluste
küsümuse kohta viimase kasuks Saksa sotsiaaldemokraa-
tiagi teaduslikult mõtlevala osa, iseäranis revisionistide
kombel. Teiseks tähtsamaks mõtteks on Vene „kogukond-
lise maaomanduse“ ja sellekohaste vaadete peale toetamise
tarbetumaks tunnistamine ja eemaldamine maaolude vaat-
luselt Eestis, mida Eesti s.-r. parteile omal ajal nii ohtralt
ette heideti. Peale selle veel pikemad harutused tasu küsi-
muse kohta suurmaaomanduse võõrandamise kohta.

Jõulukuu algul 1918.

(Järgneb.)

„Kalevipoja“ parandamiseastmed.

(Järg.)

2

Leksikaalselt olgu kõige pealt tähendatud, et „Kalevi-
poja“ tekstis sõnu tähendusliselt võõriti ei tohiks
esineda. Nim. põhjusemõtet hinnates tuleksid tingimata
parandada kõik seda laadi ütlused, nagu 1):

Rõhutada (peaks olema: rabisevad) raheterad: Sissej. 100.

Päev läheb puhkedes (=puhkides) lävelta: I, 421.

Ega tuiska (=tuskaele) tunnikesta: I, 485.

Rahapungada raksatas (=ragistas): I, 565.

1) Kõik ses kirjutuses alamajärgnevad näited on „Kalevipoja“
viimase, IV trüki kirjutamiseviisi järele siia üles märgitud.

Väsind jalga viirastie (=vääratie): II, 46.
 Paremast' kui meie arvud (=aru): II, 186.
 Kes see vastu käidanesse (=tuli): II, 292.
 Kurnid lendsid kaugele,
 Puistatavad (=puistusivad, pörkasivad) pilla-palla: II, 703.
 Kiskus Irmi, katkes (=katkus) Armi: III, 76.
 Meie elu lainekesed
 Veeretavad (=veerevad) õhtuvilul
 Kõigutelles (=kõikudes) kalmukünka: III, 839—841.
 Lainesida ägamaie (=ägamaie): IV, 554, 578.
 Mis seal äigas (=kerkis, kasvas) riismetesta: IV, 571.
 Siis aga pani viha paelul (=vimmas): V, 605.
 („Viha vimmas“ esinebki juba: VI, 719).
 Mis ei murra (= murdu) mehe käessa: VI, 241.
 Kivi... vaarus...
 Maa poole pillumaie (= kukkumale): VIII, 367.

Niisamuti tuleks ümber muuta tegusõna „laastama“ (V 365, VI 796, 803) sõna vastu „laasima“, „soppade“ (IX 774, 794, 815, X 298, XI 84, 774) asemele „sopid“, „lageda“ (IX 25, 34, XII 673, 786, XIII 120, 160, XVI 747) asemele „lagedik“ paigutada jne.

Üleüldiselt liigub „Kalevipoja“ keel ka liig vähese sõnavara keskel. Selle tagajärjel on ta vaheldusvaene ja tekitab lugejas eksiarmamise, nagu oleks meie rahvaluulegi keel nii üksluine. Keele vaheldusrikkuse ja seega tema värskuse eduks oleks ülitähtslik „Kalevipoja“ keelt rahvaluulest laenatud kui ka rahvasuust saadavate sõnade ja ütluste poolest rikastada. Siis kaoksid muu seas niisugusedki ülisagedad, igas loos esinevad sõnakordused, nagu „kena“¹⁾, „lage“ (pro lagedik) ja tervest eeposist tihedalt läbipõimitud „kana (ehk kodukana) kõõrutused“, mille all naisterahvaid tuleb mõista, lihtsalt ruumitäiteks sekkavisatud, ei midagi ütlevad sõnad „keeritelles“ (Sissej. 34, VII 295), „keerul“ (VIII, 734), „keeritusel“ (V, 599) jne.

Paiguti tuleks ka liitsõnade ühendusekuju kõbida:

Laulis lehed lehepuusse (=lehtipuisse): III, 462.

Sõlerinnad (=sõlgirinnad) sirgumaies: VIII, 581.

Nõgismustad (=nõgimustad) nõianõõrid: XV, 715.

Et „Kalevipoeg“ meie rahvalaulu ehituse-eeskujul ja osalt otse rahvaluulest enesest on valmistatud, siis on kõigiti järjekindel ja sellele luuleliigile iseloomulise tooni ning mõnu tõstmiseks õigustatud nõuda, et rahvaluulele omased vanad — arhailised ja arhaistilised keelevormidki „Kalevipojas“ praeguste keelekujude seltsis võimalikult

1) Sõna „kena“ tuleb muu seas ette: VI loos rida 109, 123, 124, 133, 147, 153, 371, 376, 557, 905, 940; XV loos rida 481, 588, 626, 667, 681, 687, 756, 761, 767, 895.

lais ulatuses maksma pandaks. Neid leiub seal küll juba nüüdki, kuid neid peaks sinna veelgi rohkem ja mitmekesisemas laadis põimima. Mida enam vanemaid keelevorme ja sõnalõppusid, seda kokkukõllalisemaks areneks meie rahvaeepose keel temas käsitatavate muinasainetega, seda lähemale nihkuks kogu teos vormiliselt rahvaluulele.

Vanade sõnakujude seast võiks ruumi anda näituseks järgmistele :

Vanaisa vainiult (mitte : vaenuelta) : XVII, 767 ja mujal (näit. V 143, 428, 504, IX 214, 439, XV 16, 125).

Vältab elu õhtaguni (m. õhtueni) : VIII, 778.

Tähtsamaist vanalaadilise keele iseäraldusist on J. Aavik juba oma broschüüris „Eesti rahvusliku suurteose keel“ (lhk. 38—43) üksikasjalisema ülevaate ja hiljemini oma „Parandatud Kalevipoja I“ eessõnas (lhk. 12 ja 13) lühema kokkuvõtte toonud. Ei ole üleliigne neid siingi peajoontes meele tuletada, kusjuures ühtlasi sellekohaste paranduste näiteid „Kalevipojast“ enesest juure lisame.

Tuleks esialgne lõpuvokaal nimetavas ja teistes käändelõppudes kui ka tegusõna-kujudes restitueerida — niisugusel kujul muidugi, kuidas see meie vanema keele tarvitamiseviisi kohaselt õige on ; vokaaliga lõppevatele osastavatele aga tuleks silp -da otsa liita. Näitused :

Ei aga kuulnud kurba leski : II, 810.

Tammi (m. tamme) tõusis, kuuski (m. kuuske) kerkis : V, 188.

Vainulta üle värava (m. Vainult üle väravada) : V, 352.

Kussa leski (m. kus peal leske) leina nutnud : II, 458.

Naine üksinda talussa (m. talunes) : I, 128.

Küla kiigella õõtsusin (m. külakiiigel õõtsutasin) : Sissej. 259.

Eesti poegi paisumassa (m. paisumaies),

Tütterida tõusemassa (m. tõusemaies) : II, 87—88.

Laulu lõngaksi (m. lõngaksa) ketrasin : Sissej. 316.

Et ma surnu sarnasekski (m. sarnaliseks),

Uimaseksi (m. uimasemaks) uneorjaks : V, 560—561.

Pisarpilul silmalagu (m. silmalauge) : IX, 219.

Valisi (m. valitas) vanema pliga : XV, 650.

Niisama tuleks värsimõõdu nõudel tarbekordadel liita sõnatüvesse täishäälikuid (vahevokaalisid), mis sealt keele edukäigul välja kulunud :

Katab palge kasteesse (m. kastenarma) : I, 380.

Õde õne andamassa (m. andemas) : I, 588.

Kandes vaski väljaaida (valjasida) : I, 742.

Säde ei sāngi sambaasta (m. sambasta) : II, 652 ; VIII, 399.

Pühkemetest (m. pühkmetest) tõusis kala : IV, 594.

Kandsid koju, kelderisse (m. keldrisse) : IV, 597.

Mis teeb mõrsija (m. mõrsja) meressa : IV, 645.

Taat viis kala kaldale (m. kaldale): V, 218.
Soome randaje sõudada (m. sõudanessa): V, 551.
Kuldakindad (m. kindad) kässa: VIII, 156.
Künkaaida (m. künkasida) kõigutelles: X, 697.
Turbaaida (m. turbasida) tuhnimasta: XIII, 606, 626.
Lõhud raudased (m. raudsed) väravad: XIII, 687.

Vanade lõppude liiki käib ka sisseütlevas lõppude
je ja ie tarvitamine:

Põõsastikkude paksu (m. põõsastiku paksuessa): III, 112.
Sattusin sala haudu (m. haudadesse): IV, 834.
Pani sõna sõudemäie (m. sõudevale): III, 690.
Seal peab ilu helkimaie (m. helkinema): VIII, 518.

Osastavalised ehk n. n. asehäälikulised (e-, i- ja u-
lised) paljused:

Vennad tahtsivad vesile (m. vettedele): I, 439.
Rohkemalt kui teistel vennil (m. teiste külles): II, 56.
Laane ladvul (m. ladvil) laulemaie: Sissej. 63.
Panid peenije linu (m. peente lina): II, 596.

kse-lõpuline olevik:

Leski kahtlasti küsikse (m. küsis kahtelasta): I, 343.

i-lised minevikud, iseäranis tungivalt frekventatiiv-
setes tegusõna-kujudes, eraldi sel põhjusel, et ära hoida
tegeviku lihtmineviku ainsuse 3. pöörde ja määrulise
seesütleva käände mõtet-udustavat ühtesattumist. Nii siis:

Kuulin Mardust kiljatavat: Sissej. 128.
Vennad tuulele tahivad: I, 471.
Aja pikkusta arveli (m. arvanesse): V, 567.
Loputele (m. loputeles) lätteveela: II, 338.
Kiirusteli (m. kiirusteles) kodu poole: VII, 434.
Mina lahkest teretellin (m. teretelles): VII, 686.

Tehtaviku minevik lõppes vanasti tie-ga, kui kõrval-
rõhk selle ti peale langes. Peab tähendama, et seda lõppu
„Kalevipojas“ üsna tihti juba ette tulebki, vahel isegi seal,
kus seda õige ei ole tarvitada.

Neljasilbiste frekventatiivide määrulise lõpp oli
osastavas vanasti -tella, -kella (mitte -telleda, -kelleda),
seesütlevas -telles, -kelles, kuna Kreutzwald viimase lõpu,
nagu juba nimetatud, ka tegeviku lihtmineviku ainsuse
3. pöörde kohuseid täitma on pannud. Seesuguseid kordu-
mist tähendavaid ajasõnu ei tohiks aga mitte siis tarvi-
tada, kui mittekorduvast tegevusest juttu on. Nii ei ole
frekventatiivne tegusõna mõtte järele mitte õigel kohal
lausetes, nagu:

Tahtis...

Tööpalka tasudella (=tasuda): XI, 217.

Tuhavõrra tasudella: XV, 66.

Tuleks elustada rahvaeeposes ka ne-liitelist potentsiaalset kõneviisi, vähemalt oleviku tähenduses :

Kuidas kalad k u d u n e v a d,
Kuidas lutsu l õ õ n e b loovi: I, 790—791

Ei oleks ülearune ka vanu possessiivseid sõnaliiteid tarvitada, mis Eesti rahvalauludes esinevad; nimelt -ni (=minu), -si (=sinu), -sa ehk -na (=tema) :

Piinakoorem hingeltasa: II, 332.

Äike sõitis raudasilal...

Tuiskas tulda tullessasa (m. tullesa)...

Kärinalla käiessasa (m. käidanessa): III, 12—17.

Siidisärgid seljassana (m. seljassa): VII, 111.

Pärgi poordine päheni (m. poordis pärgina pähada): I, 620.

Et ei pease paigastasi (m. paigastani),

Kohastasi (m. kohastani), kanakene: IV, 329 — 330.

Peaks lubatav olema eitusesõna olevikus pöörata, nagu see peale Soome keele ka Virumaa Eesti keeles paiguti veel praegugi tarvitusel on: (mina) en, (sina) et, (tema) ep, (meie) emme, (teie) ete, (nemad) eivad.

Ühtlasi tuleksid vigased arhaistilised vormid, s. o. ekslikud vanade vormide järeleaimamised, „Kalevipojas“ ära parandada. Nii näituseks ei tohiks lõpp -nessa oma kümme-konna tähendusega sinna mitte enam alale jääda. Tohiks võimalik olla seda lõppu (parem veel -nekse) üksnes potentsiaalse kõneviisi olevikuna tarvitada (oldane- = ollakse vahest, käidane- = ehk käiakse jne.), nagu see ka Virumaa rahvalauludes esineb. Muud tähendused tuleksid sellelt lõpult ära võtta.

Teistsuguste vanakeeleliste paranduste kohta leidub näitusi juba eestpooltki.

J. Aavik soovitab veel tehtaviku tundemärki lõpu -ta- (-da-) ehk -tud (-dud) ees senise -ta- (-da-) asemel -te- (-de-) kujul tarvitama hakata. Nii siis: kirjutetud, haljastetud. Selle lõunamurdelise -te- läbiviimine ei tähendaks aga, arvan ma, mitte nimetamiseväärilist kõlalist võitu, mille pärast maksaks kaugelt suurema osa Eesti keele-piirkonna -ta- (-da-) tarvitamist talle ohvriks tuua. Nii siis näit:

Kuningaks kõrgendatakse: VIII, 498.

Püüdest, meie rahvaeepose keelt just vanalaadilise sihil arendada, järgneb ühtlasi, et keelelistele uudissunnitustele kui ka niisugustele võrdlustele, toonidele ja stiililistele abinõudele, mis meie eht rahvaluulele võõrad ja enam uueaegsele kunstluulele omased võiksid olla, „Kalevipoja“ teksti parandamisel veavalt tohib maad anda. Kui J. Aavik oma „Parandatud Kalevipoja“ I sisse siiski vii-

mast laadi kohti „täitsa tahtlikult ja teadlikult“ ütleb paigutanud olevat, „ses kindlas arvamises, et niisugused stiilitoonid ja meeleolud väga hästi võivad ka rahvalaulu salmimöödus kirjutatud luules esineda“¹⁾, siis tuleb seda igatahes aina veidrust-sünnitavaks lahkkeliks rahvaluule ainete raamides pidada. Iseasi oleks aga küll, kui keegi luuletaja enesele ülesandeks valiks mingit värskemat ainet sel moel käsitada; siis võiksime vististi J. Aavikule järele leppida, et see „teataval määral isemoodi pikant oleks rahvalaulu vormi ja stiili uueaegse luulemaitse ja tundluse väljendamiseks kasustada“.

(Järgneb.)

J. W. Weski.

Toimetusele saadetud kirjandus.

- „Солдатская памятка.“ Запрещенныя сочиненія Л. Н. Толстого № 1. Складъ издательства „Мöте“, Ревель, 1917. 16 стр. Цѣна 10 коп.
- „Офицерская памятка.“ Запрещенныя сочиненія Л. Н. Толстого № 2. Складъ издательства „Мöте“, Ревель, 1917. 16 стр. Цѣна 10 коп.
- H. Kruus. Sotsialistide - Revolutsionääride Partei agraarprogramm ja maaolud Eestis. E. S. R. P. Kirjastuse Osühisus „Töö ja võitlus“, Tallinnas 1917. 20 lhk. Hind 35 kop.
- Eesti Töövabariik. Eesti Sotsialistide - Revolutsionääride Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses. Kokku seadnud Gustav Suits. E. S. - R. P. Kirjastuse Osühisus „Töö ja võitlus“, Tallinnas 1918. 16 lhk. Hind 30 kpp.
- Praegusiltpäevilt. Toimetanud ja välja annud K. Kirschbaum. 32 lhk.
- Rudolf Reimann. Vaikus. 1915—1917. Joh. Zirk'i kirjastus. 64 lhk. Hind 350 kop.
- Lühikene üleüldine ja kodumaa ajalugu 3- ja 4-aastase õpekestvusega rahvakoolidele. Kokku seadnud J. L. Jürgens. Piltidega. G. Pihlaka kirjastus Tallinnas, 1918. 180 lhk. Hind 175 kop. Ülem-Ida rahas.
- Rahvusküsimusest. Kirjutand M. Amjäär. Rahvusliku ja ühiskonnalise kultuuri küsimused nr. 1. Tartus 1918, Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu kirjastus. 24 lhk. Hind 80 kop.
- K. Einbund. Vaba iseseisev Eesti I. Rahvusliku ja ühiskonnalise kultuuri küsimused nr. 2. Tartus 1918, Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu kirjastus. 32 lhk. Hind 70 kop.

1) Lhk. 11.

Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri

„Eesti Kirjandus“

jätkab 1919. a. oma ilmumist senisel kujul, J. W. Weski tegeval toimetusel.

Tellimisehind: 12 marka aastas.

„Eesti Kirjanduse“ seniseid aastakäikusi, peale I (1906), III (1908), XI (1916) ja XII (1917), on toimetusel veel tagavaral. Nende hinnad:

II aastakäik (1907) 2 marka.

IV-X „ (1909—1915) à 5 marka.

Oma kirjastuseladust soovitame järgmisi raamatuid:

Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus. 2. jagu. Hind 4 mrk.

Fr. R. Kreutzwald, **Paar sammukest rändamise teed.**

Hind 3 m. 60 p.

Joh. Kunder, **Eesti vanemad laulikud.** Hind 1 m. 65 p.

Mitte väes, vaid tões. Valitud kogu L. Tolstoi juttusid, tõlkinud K. Leetberg. Hind 3 mrk.

V. Ridala, **Anna Haava 50-aastase sünnipäeva puhul.**

Hind 90 p.

Dr. Mihkel Weske 25. surmapäeva mälestuseks. Hind 90 p.

Joh. Aavik, **-line ja -lik lõpulised omadussõnad.** H. 80 p.

J. Jõgever, **Eesti keele häälikute ajalugu.** Hind 6 m.

J. Jõgever, **Käänamise ja pööramise tabelid Eesti kirjakeeles.** Hind 1 mrk.

Kodumaa taimed I. Hind 5 marka.

Keemia sõnastik. Hind 60 p.

Tellimiseaadress: Tartu, Eesti Kirjanduse Selts. Seltsamal aadressil tuleb ka seltsi liikmemaksu õiendada. Liikmemaksu suurus 1918 ja 1919. a. à 5 mrk., eluaegne (ühikordne) liikmemaks 75 mrk.

Eesti Kirjanduse Selts.

Vastutav toimetaja ja väljaandja **J. W. Weski.**

„Postimehe“ trükk, Tartus.